

Geliş Tarihi:
22.05.2023
Kabul Tarihi:
31.05.2023
Yayımlanma Tarihi:
26.06.2023

Kaynakça Gösterimi: Özcan, O. (2023). Uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı bağlamında d-8 (developing-8) ekonomik işbirliği örgütünün analizi ve uluslararası işbirliğinin güçlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(46), 229-260 doi:10.46928/iticusbe.1300682

ULUSLARARASI EKONOMİK ENTEGRASYON YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA D-8 (DEVELOPING-8) EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜNÜN ANALİZİ VE ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİNİN GÜÇLENDİRİLMESİ

Araştırma

Oğuz Özcan

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

oguzozcan@ticaret.edu.tr

Oğuz Özcan, 1999 yılında İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. 2002 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisansını ve 2022 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Milli Görüş'ten AK Parti'ye Türkiye'de İslamcı Siyasetin Dönüşümü" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. Siyasal kurumsallaşma, siyasal partiler ve uluslararası işbirliği ve bölgesel entegrasyon alanlarında çalışmalar yapmaktadır.

ULUSLARARASI EKONOMİK ENTEGRASYON YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA D-8 (DEVELOPING-8) EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜNÜN ANALİZİ VE ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİNİN GÜÇLENDİRİLMESİ

Oğuz Özcan
oguzozcan@ticaret.edu.tr

Özet

Günümüzde ülkelerin birbirine entegre hale gelen ekonomik çıkarlarının geleneksel ulus-devlet refleksiyle yönetilemeyeceği anlayışının bir yansıması olarak çok farklı uluslararası ekonomik bütünleşme yapıları gündeme gelmiştir. Ülkelerin farklı konulara yönelik beklenti ve hedeflerini gerçekleştirmek için genişleyen uluslararası işbirliğinden yararlanma arayışları, ekonomik işbirliği yaklaşımlarını güçlendirmiştir.

Amaç: Küreselleşmeye bağlı olarak ticaretin serbestleşmesi, ülkelerin karşılıklı ilişkilerinin gelişmesi ve kültürel etkileşimin yoğunlaşması uluslararası gerilimleri sınırlandırıcı bir etki üretmiştir. Diğer taraftan işbirliği zeminini güçlendiren ekonomik entegrasyonun dışında kalan ülkeler için koruyucu tedbirler ve gümrük sınırlamaları gibi uygulamalar ticari tehditlere dönüşeceğinden, bundan kaçınmak isteyen ülkeleri işbirliğine yönlendirmiştir. Bu çalışmada uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı ile karşılıklı bağımlılık teorisi üzerinden D-8 (*Developing-8*) ekonomik işbirliği forumu ve bu işbirliği yapılanmasının başarı imkanları analiz edilecektir.

Bulgular: Ekonomik bütünleşme olgusunun ülkeleri işbirliğine yönlendiren etkenlere baktığımızda, ekonomik ve ticari hedeflerin yanında ülkelerin barış ve istikrara verdikleri önem kapsamında bu yöndeki işbirliği girişimlerine yöneldikleri görülmektedir. Bu bağlamda bölgesel entegrasyon hareketlerini, ülkeleri birbirine yakınlaştıran ve çatışmaları işbirliği zemininde barışçıl yollar ile çözüme eğilimini güçlendiren bir mekanizma olarak görmek mümkündür. D-8 işbirliği üyelerinin paylaştığı hedeflerin yanında başarılı bir ekonomik entegrasyon yapılanmasını tesis etmenin bazı temel koşulların sağlanmasının elzem olduğu görülecektir. Bu kapsamda üye ülkelerin ekonomik seviyeleri, üyelerin üretim ve haberleşme altyapıları, ortak döviz kuru politikasının mevcudiyeti, ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılmasına yönelik irade, üyeler arasında oluşacak dengesizlikleri yönetecek bir mekanizmanın varlığı, üyelerin ticari ürün ve hizmetlerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olması ve ülkelerin coğrafi yakınlığı ile ortak kültürel geçmişe sahip olması ekonomik entegrasyonun başarı koşullarını belirleyen unsurlar olarak sıralanmaktadır.

Yöntem: Çalışmanın önceliği doğrultusunda uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı ile karşılıklı bağımlılık teorisinin kavramsal çerçevesini esas alarak bir literatür taraması ve içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Bütünleşme eğilimleri bağlamında ekonomik entegrasyon literatüründeki, ilişkilerin işbirliği zemininde güçlenmesinin uluslararası ilişkilerde istikrar sağlayıcı bir etki üreteceğine dair ise karşılıklı bağımlılık teorisi literatüründeki kavramsal yapı analiz edilmiştir.

Özgünlük: Çalışmanın teorik ve kavramsal çerçevesi içinde D-8 örgütlenmesinin başarılı sonuçlar üreterek uluslararası istikrara katkı yapması için bazı imkanlara sahip olduğu; ancak bunların yanında ek bazı kurumsal ya da işlevsel unsurlarla bu işbirliği yapılanmasının güçlendirilmesi gerektiği hususu çalışmanın son bölümünde tartışılacaktır. Bu tartışma bağlamında değerlendirme konusu yapılan unsurlar üzerinden farklı uluslararası işbirliği yaklaşımlarının başarı koşullarına yönelik bir öngörü üretilebilecektir.

Anahtar Kelimeler: D8, Ekonomik Entegrasyon, Karşılıklı Bağımlılık, Ekonomik Bölgeselleşme, Uluslararası İşbirliği ve İstikrar

JEL Sınıflandırması: P00, P52, F50

ANALYSIS OF D-8 (DEVELOPING-8) ECONOMIC COOPERATION ORGANIZATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION APPROACH AND STRENGTHENING INTERNATIONAL COOPERATION

Abstract

Today, many different international economic integration structures have come to the agenda as a reflection of the understanding that the integrated economic interests of countries cannot be managed with the traditional nation-state reflex. The quest of countries to benefit from expanding international cooperation to realize their expectations and goals on different issues has strengthened economic cooperation approaches.

Purpose: The liberalization of trade, the development of mutual relations between countries and the intensification of cultural interaction due to globalization have produced a limiting effect on international tensions. On the other hand, practices such as protective measures and customs restrictions for countries outside the economic integration, which strengthen the ground for cooperation, will turn into trade threats, leading countries that want to avoid this to cooperate. In this study, the D-8 (Developing-8) economic cooperation forum and the success opportunities of this cooperation organization will be analyzed through the international economic integration approach and interdependence theory.

Findings: When we look at the factors that lead countries to cooperate in the phenomenon of economic integration, it is seen that in addition to economic and commercial goals, countries tend to cooperate in this direction within the scope of the importance they attach to peace and stability. In this context, it is possible to see regional integration movements as a mechanism that brings countries closer to each other and strengthens the tendency to resolve conflicts peacefully on the basis of cooperation. In addition to the goals shared by the members of the D-8 cooperation, it will be seen that it is essential to provide some basic conditions to establish a successful economic integration structure. In this context, the economic levels of the member countries, the production and communication infrastructures of the members, the existence of a common exchange rate policy, the will to harmonize national economic policies, the existence of a mechanism to manage imbalances among the members, the complementary nature of the commercial products and services of the members, and the geographical proximity and common cultural background of the countries are listed as the factors that determine the success conditions of economic integration.

Method: In line with the priority of the study, a literature review and content analysis were conducted based on the conceptual framework of the international economic integration approach and interdependence theory. The conceptual structure in the economic integration literature in the context of integration tendencies and the conceptual structure in the interdependence theory literature that the strengthening of relations on the basis of cooperation will produce a stabilizing effect in international relations were analyzed.

Originality: Within the theoretical and conceptual framework of the study, it will be discussed in the last part of the study that the D-8 organization has some opportunities to contribute to international stability by producing successful results; however, this cooperation structure should be strengthened with some additional institutional or functional elements. In the context of this discussion, a prediction can be made on the success conditions of different international cooperation approaches based on the elements evaluated.

Keywords: D8, Economic Integration, Interdependence, Economic Regionalization, International Cooperation and Stability

JEL Classification: P00, P52, F50

GİRİŞ

Ulus-devlet yapılanmasının bir yansıması olarak ülkelerin kendi çıkarlarını merkeze alan yaklaşımlarla siyasal ve ekonomik politikalarını tek taraflı hayata geçirme yarışı farklı silahlı çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Ardi sıra yaşanan iki dünya savaşını takip eden dönemde hem ülkelerin bu savaşların ürettiği sosyal, ekonomik ve siyasal yıkımları yönetme arayışı hem de ticaretin küreselleşen yapısının zorunlu kılması, devletleri sorunlarını silahlı çatışmaya dönüşmeden yönetecek yeni kurumsal yapılar kurmaya itmiştir (Massalha, 2022:703; Karluk, 2002:235). Uluslararası ilişkilerin karşılıklı bağımlılığının artması ve coğrafya gözetmeksizin küreselleşmenin tüm unsurlarıyla ülkeleri etkisi altına alması, devletlerin kendi içinde yaşadığı sorunları dahi sınır aşan etkileriyle uluslararası toplumun gündemine taşımıştır (Demir, 2015:254).

Kaynaklara erişim, pazar payını geliştirme ya da teknolojik rekabet gibi farklı gerekçelerle ülkelerin sadece kendilerini merkeze alarak hareket etmeleri büyük bir yıkıma neden olmuştu. “Ayrılmış ya da belirli bir çatışma süreci tecrübe etmiş toplumlarda kalıcı siyasal çözümlerin nasıl yerleştirileceği sorunsalı artan bir önem kazanmıştır” (Demir, 2015:254). Bu bağlamda önce ekonomik alanda olmak üzere, daha sonra ortak ticaretin ürettiği ortamı kullanarak siyasal alanda gelişen kurumsal bütünleşme hareketleri öncelikle Avrupa ülkeleri arasında ön plana çıkmaya başlamıştır. Ülkelerin birbirine entegre hale gelen ekonomik çıkarlarının artık geleneksel ulus-devlet refleksiyle yönetilemeyeceği anlayışının en somut örneği olarak Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ile kurulmuştur. Bu ekonomik birlik içerisinde Avrupa ülkeleri arasında gelişen ilişkiler, siyasi birlik ile sonuçlanacak uluslararası bir entegrasyon kurumsallaşmasına dönüşmüştür.

Uluslararası ekonomik entegrasyon temelinde gelişen ilişkiler sadece ticari ve ekonomik önceliklerle gündeme gelmemiş, aynı zamanda siyasal hedeflerle uyumlu bir ilişki zemini geliştirmek, bölgesel gerginlik konusu olabilecek beklentileri birbiri ile uyumlandırmak ve serbest ticaret rejimleri bağlamında siyasi yakınlaşmalar kurmak söz konusu olmuştur. Ekonomik entegrasyon literatüründe ülkeleri bütünleşmeye sevk eden nedenler arasında ekonomik ve ticari önceliklerin yanında ekonomik bütünleşme olgusunun barış ve istikrara yönelik etkisinin olabileceği görülmektedir. Bu bağlamda bölgesel bütünleşme hareketlerinin ülkeleri bir birine bağlayan ve ülkelerin çatışmaları işbirliği zemininde çözüme eğilimini pekiştiren bir fonksiyon üstlenmektedir. Bazen uluslararası işbirlikleri kapsamında yapılan anlaşmalardan kaynaklanan zorunluluklar da ülkeler arasındaki uzlaşma eğilimini artıran bir rol oynamaktadır.

Dünya ekonomisinde 90’lardan itibaren etkisi net bir şekilde görülen küreselleşme olgusu ile ekonomik önceliklerle bazı ülkeler arasında gerçekleşen kümelenmelerin ürettiği bölgesel ticari bütünleşmeler arasındaki ilişkiye yakından bakılması önem arz etmektedir. Küreselleşmeyle ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesi, serbestleşen ticaretin sınırları ortadan kaldıran etkisi, kültürel etkileşimin yoğunlaşması gibi faktörlerin uluslararası gerilimlerin sınırlandırılması yönünde bir eğilimi güçlendirmesi beklenecektir. Bunun yanında ekonomik bölgesel bütünleşmeler üye ülkeler

için ticareti serbestleştiren uygulamalar ile gümrük sınırlamalarını kaldırırken diğer taraftan grup dışında kalan ülkeler için yeni tahditler üretmektedir.

Ekonomik bölgeselleşme olgusunun sınırlı alanlarda kaldığı durumlarda grup dışında kalacak ülkeler için geçerli olacak tahditlerden kaynaklanacak gerilimler, bu bölgesel kümelenmelerin bir üst seviyeye taşınması ve bölgelerarası ekonomik entegrasyonların geliştirilmesiyle yönetilebilecektir. Bölgelerarası entegrasyon hem küreselleşme olgusunda olduğu gibi ülkeler arasındaki ilişkileri artıracak hem de küreselleşmenin ürettiği etkiyle ülkeler arasında sosyal, ekonomik ve siyasi etkileşimi güçlendirerek ve gerilimleri azaltıcı bir etki üretecektir.

Uluslararası ekonomik entegrasyon zemininde ülkeler arasında gelişecek işbirliği ile ticari ilişkiler bağlamında bir açıklama geliştiren karşılıklı bağımlılık yaklaşımına göre, ekonomik işbirliğinin artırılması, ülkelerin ortak bir yapı etrafında bir araya gelerek refah arayışında birlikte hareket etmesi, ticari engellerin azaltılmasıyla karşılıklı ekonomik bağımlılığın geliştirilmesi ve bunun bir uzantısı olarak ülkelerin ekonomik ve siyasi hedeflerinin uyumlandırılması, muhtemel çatışmaların ya da gerilimli konuların barışçıl yollarla yönetilmesi için imkan üretecektir. Devletlerin işbirliğini geliştirerek karşılıklı çıkar anlayışının geliştirilmesi, siyasi önceliklerin yanında ekonomik ve kültürel ilişkiler ile ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkisinin güçlendirilmesi, verimlilik arayışındaki aktörlerin birbirinin pazarlarına hızlı erişiminin sağlanması ve gündeme gelebilecek anlaşmazlıkların çözümü için pazarlık ve müzakere yönteminin ön plana çıkarılması, uluslararası ekonomi politik ile uluslararası işbirliği yaklaşımının kesişim alanını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın sınırları içinde küresel ölçekte karşılaşılan bazı gerilimlere ya da çatışma alanlarına yönelik farklı bir yaklaşım geliştirmek arayışıyla, ekonomik bütünleşme olgusu ile karşılıklı bağımlılık yaklaşımının verileri kullanılarak D-8 uluslararası işbirliği forumu değerlendirilecektir. D-8 örgütlenmesi içinde yer alan Türkiye ve Mısır gibi ülkeler arasında bazı dönemlerde oluşan gerilimlerin giderilmesi ve işbirliği zemininde barışçıl ilişkilerin güçlendirilmesi için ekonomik entegrasyonun oynayacağı rol üzerinde durulacaktır. Bu çalışmada kullanılan kavramların içeriğini ve analiz eksenini oluşturmak için ekonomik entegrasyon, bütünleşme ve karşılıklı bağımlılık literatürü taranmıştır. Aynı zamanda D-8 ülkelerinin ekonomik büyüklükleri ile ticari performanslarına dair karşılaştırmalı tablolar için Dünya Bankası ile Dünya Ekonomik Forumu'nun yayınladığı veri tabanı kullanılmıştır.

LİTERATÜR ANALİZİ

Küreselleşmeye bağlı olarak üretimin ve üretim kaynaklarının dünya genelinde geniş bir alana yayılma eğilimine sahipken, bloklaşma ve bazı alanlarda gruplaşma eğilimi şeklinde tezahür eden entegrasyon ve bölgeselleşme hareketlerinin bir karşıtlık içinde olduğuna dair yorumlar yapılmaktadır. Aksine bazı yazarlar ise, bölgeselleşme ile küreselleşme arasında bir ilişki olduğundan bahseder. Bu görüşe göre bölgeselleşme, “küreselleşmenin yarattığı küresel sorunların çözümü için geliştirilen, küresel pazardaki rekabet gücünün artırılması, uluslararası sermaye akışının

hızlandırılarak ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi, ülkeler arasındaki ticari engellerin kaldırılması ve ülkelerin küresel dünyada daha başarılı olmak amacıyla gerçekleştirdikleri” yönelimdir (Baykaç, 2021: 266). Bu haliyle bölgeselleşme, ülkelerin bölge içi veya bölge dışı güvenliğinin sağlanması ve genişleyen pazarda rekabet edebilmek için ihtiyacı olan alt yapı yatırımları için ihtiyacı olan desteği sağlaması fonksiyonuyla küreselleşme olgusunu destekleyen bir etki meydana getirdiği belirtilmiştir (Balkır, 2016:117-118).

Ekonomik entegrasyon kavramının müstakil bir çalışma olarak ortaya çıkmasında Jacob Viner’in 1950 tarihli *Gümrük Birliği Meselesi (The Customs Union Issue)* adlı çalışması öncü bir rol oynamıştır. Avrupa Birliği'nin gümrük birliği oluşturma sürecindeki ekonomik sorunları ele alan kitap, ekonomik entegrasyon ve serbest ticaretin teorik temellerine ilişkin tartışmalarda temel referans kaynağı olarak kullanılmaktadır. Viner’in gümrük birliği analizi James E.Meade tarafından 1955 yılında kaleme alınan *Gümrük Birliği Kuramı (The Theory of Customs Union)* isimli çalışması ile geliştirilmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun oluşturulmasından kısa bir süre önce kaleme alına bu eser, bütünleşmeye üye ülkeler arasında ticaretin artırılması, refahın yükseltilmesi ve siyasi bütünleşmenin hızlandırılması gibi hedefleri incelemiştir. (Balkır, 2016:27-28)

Ekonomik entegrasyon kuramına ikinci büyük katkı 1957 yılında Lipsey ve Lancaster tarafından kaleme alınan *İkinci En İyi Kuramı (The Theory of Second Best)* isimli makale ile yapılmıştır. Bazı ekonomik koşulların ideal olmadığı durumlarda, ikinci en iyi çözümün ne olacağını inceleyen bu eserde, bazı durumlarda ideal olmayan bir koşulun devam ettirilmesinin daha iyi sonuçlar verebileceği açıklanmıştır. Jan Tinbergen, 1954 yılında yayınladığı *Uluslararası Ekonomik Entegrasyon (International Economic Integration)* isimli eserinde uluslararası ekonomik bütünleşmenin teorik ve pratik yönlerini ele almıştır. Bu eserde uluslararası ticaretin ekonomik büyümeye, refaha ve işbirliğine olan etkileri gibi konular ele alan Tinbergen, uluslararası ticaretin yararlarını, maliyetlerini ve işleyişini analiz etmiştir.

Ekonomik bütünleşmeyi bir süreç ve bir durum olarak iki farklı düzlemde analiz eden Bela Balassa'nın (1961) *Ekonomik Entegrasyon Teorisi (The Theory of Economic Integration)* isimli eseri de literatürde önemli bir köşe taşıdır. Bu eserde ekonomik bütünleşme konusunda kapsamlı bir teorik çerçeve sunan Balassa, ekonomik bütünleşmenin farklı türleri (serbest ticaret anlaşması, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik) ve bu bütünleşme türlerinin ekonomik etkilerine dair detaylı bir analiz paylaşır. Robert Z. Lawrence'in (1996) ekonomik entegrasyon konusunda yazdığı *Bölgeselcilik, Çok Taraflılık ve Derin Bütünleşme (Regionalism, Multilateralism, and Deeper Integration)* isimli eser, ekonomik entegrasyonun nasıl geliştiğini ve bu sürecin uluslararası ticarete, yatırıma ve kalkınmaya nasıl etki ettiğini ele almaktadır. Kitap, bölgesel entegrasyonun artan önemini ve bunun uluslararası ticarete olan etkisini tartışırken, aynı zamanda çok taraflı ticaret sisteminin küresel düzeydeki rolünü de analiz etmektedir.

Peter Robson'un (1998) *Uluslararası Entegrasyonun Ekonomisi (The Economics of International Integration)* adlı eseri, uluslararası ekonomik entegrasyonun ekonomik analizini, uluslararası ticaretin teorik temellerini ve ticaret politikaları, gümrük birliği, ortak pazar, parasal birlik ve ekonomik birlik gibi ekonomik bütünleşme şekillerini ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Canan Balkır'ın (2016) kaleme aldığı *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme* isimli eser, uluslararası ekonomik bütünleşmeyi kuram, politika ve farklı uygulamaları üzerinden inceleme konusu yapmaktadır. Ekonomik bütünleşmenin tarihsel seyri, uluslararası ekonomik bütünleşmenin aşamaları, Avrupa Ekonomik Topluluğu süreci, ekonomik bütünleşme kuramları ve Avrupa dışındaki uluslararası ekonomik entegrasyon örnekleri (NAFTA, ASEAN, APEC, MERCORUS, OIC, ECO, COMESA vd.) tek tek inceleme konusu yapılmaktadır.

Rıdvan Karluk'un (2002) *Uluslararası Ekonomi Teori ve Politika* isimli eseri dış ticaret teorilerinin detaylı bir analizini yapmaktadır. Dış ekonomi politikaları, gümrük tarifeleri ve tarife dışı gibi konuların ardından bölgesel ekonomik birleşmeler incelenmiştir. D.Emin Ertürk'ün (2016) *Uluslararası İktisat Teori ve Politika* isimli eserinde uluslararası ticaret teorisi ve politikası açıklanır. Devamla ticaretin serbestleştirilmesi, iktisadi birleşme teorisi, ekonomik entegrasyonun etkisi ve bütünleşmenin dinamik etkileri analiz edildikten sonra ekonomik bütünleşmenin başarı şartları açıklanmıştır. H.Naci Baykaç'ın (2016) *Uluslararası Ekonomik Entegrasyon Teori, Politika ve Uygulamalar* isimli eserinde ekonomik entegrasyon kavramı, şekilleri ve teorisi, küresel ekonomik entegrasyon kavramı, Küreselleşme ve bölgeselleşme ile gümrük birliğinin dinamik ve statik etkileri detaylı bir şekilde aktarılmaktadır. Finansal entegrasyon, ekonomik entegrasyon ile maliye politikaları arasındaki ilişki, ekonomik entegrasyon sürecinde küreselleşme ve gelir dağılımı, bölgesel ekonomik entegrasyon, bölgeselleşmenin süreci ve aşamaları incelenmektedir.

Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye, (1971) tarafından kaleme alınan *Ulusötesi İlişkiler ve Dünya Siyaseti (Transnational Relations and World Politics)* isimli makale, uluslararası ilişkilerde ulus-ötesi ilişkilerin önemini ele alır ve bu ilişkilerin tanımını, önemini ve son yıllardaki gelişmeleri tartışır. Ulus-devletlerin etkileşimlerine odaklanan geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin, 20. yüzyılın sonlarının karmaşık küresel siyasi manzarasını anlamak için eksik ve yetersiz olduğu savunulur. Çokuluslu şirketler, uluslararası örgütler ve savunuculuk grupları gibi devlet dışı aktörler de dahil olmak üzere küresel aktörlerin karşılıklı artan bağımlılığının uluslararası ilişkilerin doğasını dönüştürdüğü tartışılır. Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye, (1989) ilk baskısı 1977'de yayınlanan *Güç ve Karşılıklı Bağımlılık (Power and Interdependence)* adlı kitap, 20. yüzyılın sonlarında uluslararası ilişkilerin incelenmesi olarak yazarların daha önceki makalesi "Ulusötesi İlişkiler ve Dünya Politikası"nda ortaya koydukları "karşılıklı bağımlılık" kavramını genişleterek açıklamıştır. Bu eserde devletlerin hedeflerine ulaşmak için diplomasi, müzakere ve diğer işbirliği biçimlerini kullanılabileceği savunulmuş ve gücün değişen doğası ile devlet dışı aktörlerin küresel yönetişimi şekillendirmedeki rolü hakkındaki tartışmalara katkıda bulunulmuştur.

Keohane tarafından (1988) *Uluslararası Kurumlar, İki Yaklaşım* (International Institutions: Two Approaches) başlıklı makalede işbirliği bağlamında uluslararası kurumlara yönelik iki temel yaklaşımın analizini yapmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplininin iki farklı yaklaşımı olan "realist" ve yazarın "yansıtıcı" olarak tanımladığı neoliberal yaklaşımların uluslararası kurumlara yönelik bakış açılarını tartışma konusu yapar. Makale, uluslararası kurumların rolüne ve önemine odaklanarak ve uluslararası işbirliği ve küresel yönetim tartışmalarına katkı sağlar.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmada kullandığımız analiz çerçevesini üzerine bina ettiğimiz temel kavramlar uluslararası ekonomik entegrasyon/bütünleşme, küreselleşme, bölgeselleşme, bölgelerarası bütünleşme ve karşılıklı bağımlılıktır. Soğuk Savaş dönemini takiben yıllarda ülkelerin siyasal pozisyonlarında köklü değişimler yaşanmıştır. Bu dönemden sonra küreselleşmenin ülkelerin siyasal, ekonomik ve sosyal yönelimleri üzerindeki etkisi, ticaretin serbestleştirilmesi çalışmalarıyla uyumlu bir etki üretmiştir. İlk planda entegrasyon çabalarının ön plana çıkardığı bölgeselleşme yaklaşımı ile küreselleşmenin yaygınlaşma etkisi arasında bir çelişki olduğu düşünülse de, bu iki olgu arasında bir paralellik söz konusudur.

Entegrasyon ya da bütünleşme kavramının ekonomik içeriği ile kullanımı ancak İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllara kadar geri gitmektedir. Bütünleşme, ülkelerin refah düzeyini artırmak, üretim alt yapılarını verimli hale getirmek ve üretim faktörlerinin ülkeler arasındaki hareketliliği artırmak amacıyla sadece teknik veya mekanik bir birliktelikten öteye geçecek şekilde bazı kurum ve kurallar etrafında bir araya gelmesini ifade etmektedir. Karl Deutsch entegrasyon yapılarını izah ederken bu bütünleşme yapılarının etrafından dört temel hedefin ön plana çıktığını ifade eder: "1) Barışı korumak; 2) daha büyük çok amaçlı kapasitelere ulaşmak; 3) belli spesifik görevleri yapmak; ve 4) yeni bir imaj ve kimlik kazanmak (Aktaran Arı, 2008: 435). Ülkelerin farklı gerekçelerle bir araya gelerek oluşturdukları entegrasyonlar aynı zamanda ekonomik bütünleşmelerin temelini oluşturmaktadır. En genel tanımıyla uluslararası ekonomik entegrasyon, "birleşmeye giden ekonomilerde mal ve hizmet akımlarına serbesti sağlayıp ticarete engel olan kısıtlamaları ortadan kaldırarak bir ortak pazar" üretmektir (Karluk, 2002:216). Burada daha geniş pazarlara üretim yaparak entegre olma arayışı ile kitlesel üretimin gündeme getireceği imkanlardan yararlanma arayışı Yine Balassa'ya göre ekonomik ön plana çıkmaktadır (Massalha, 2022:706).

Bela Balassa uluslararası ekonomik bütünleşmeyi, "farklı ulus devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik önlemler" alma süreci olarak tanımlamakta ve buradaki temel olgunun "farklı ekonomilerin gönüllü olarak karşılıklı bağımlılıklarını artırdıkları" bir süreç olduğunu belirtmektedir (Balkır, 2016:28-29). Yine Balassa'ya göre ekonomik entegrasyonun beş farklı düzeyi söz konusudur: 1-Serbest Ticaret Anlaşması, 2-Gümrük Birliği, 3-Ortak Pazar, 4-Ekonomik Birlik, 5-Tam Ekonomik Bütünleşme. Entegrasyon süreçlerini farklı şekillerde ele alan Robert Z.Lawrance bu sürecin "derin bütünleşme ile yüzeysel bütünleşme" olarak iki şekilde tasnif

edilebileceğine işaret eder. İkincisinin sadece ticaretin serbestleştirilmesi vizyonunu taşımasına karşın ilkinin, sınırlardaki ticari engellerin kaldırılmasının daha ötesinde bir kapsayıcılığa sahip bir bütünleşmeyi ifade ettiği belirtilir. Peter Robson ise ekonomik bütünleşme olgusunu, “birbirinden ayrı ulusal ekonomilerin daha büyük ekonomik bloklar veya topluluklar şeklinde kurumsal birleşimi şeklinde tanımlamaktadır” (Balkır, 2016:28-31).

Uluslararası işbirliği zemininde gelişen ekonomik entegrasyon ile küreselleşme olgusu doğrudan ilişkilidir. Küreselleşme, “Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle iki kutuplu sistemin yerini alan bugünkü hakim uluslararası sistemdir” (Yanardağ, 2019, 230). İki kutuplu sistemin mevcut yapısı daha statik, yalın, tarafları çok belirgin bir güç sistematiğine sahipken, yeni dönemin özelliği çok boyutlu ve yeni gelişmelere açık dinamik bir yapıya sahip olmasıdır. Bu çok boyutluluk aynı zamanda farklı aktörlerin varlığı ve bu çeşitliliğe bağlı olarak birçok farklı beklenti ve önceliklerin yarıştığı rekabetçi bir uluslararası ortama işaret etmektedir. İki kutuplu yapının sürekli gergin ancak revizyonist yaklaşımlara tereddütle yaklaşılacak yapısının güvenlik bakımından ürettiği tehdit ile çok kutuplu ve her aktörün kendine mahsus önceliklerini hayata geçirme arayışında olduğu ve rekabetin sınırlarının net olmadığı uluslararası ortamın riskleri karşılaştırıldığında, ikinci durumun çatışma üretme potansiyelinin yüksek olduğuna dair görüşler söz konusudur. (Strange, 2015:160; Balkır, 2016:117; Arıboğan, 2007:312-314). Bu riskler bağlamında bütünleşmeye taraf olan ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı, üretim teknolojileri ile sektörel alt yapılar arasındaki farklılıklar, sermaye yapısı ile emek piyasalarının durumu gibi etkenlerden kaynaklı refah paylaşımı sorunlarının yaşanması gündeme gelebilecektir (Baykaç, 2021: 255-256).

Küreselleşme olgusu, ideolojik yaklaşımların zayıflamasına ve ekonomik, siyasal ve sosyal ilişkilerin ülkeler arasında yaygınlaşmasına vurgu yapmaktadır. Bu görüşe göre küreselleşme, ideolojik farklılaşmadan kaynaklanan kutuplaşmaların zayıfladığı, ülkeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasına bağlı olarak kültürel ilişkiler arasındaki geçişkenliğin arttığı ve maddi ve manevi değerlerin ülkelerin sınırlarını aşarak küresel planda yayılmasıdır (Aktaran Karluk, 2002:215). Küreselleşmenin yatay genişlemesi olarak tanımlanan bu yayılma, dünyanın herhangi bir bölgesine mal, sermaye ve emeğin bir engelle karşılaşmadan hareketliliğe sahip olmasını ifade etmektedir. Ancak bunun yanında bu yayılma, insanların “küresel bir köyün” sakinleri olarak bir birine benzemeye başladığı ve “kültürlerin, geleneklerin inanç sistemlerinin ve alışkanlıkların coğrafi sınır tanımaksızın” yaygınlaştığı bir durumdur (Arıboğan, 2007:306).

Her ne kadar burada ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişimine bağlı olarak ideolojik kamplaşmaların zayıflayacağı kültürel ilişkiler bağlamında etkileşimin genişleyeceği ifade edilmişse de, küreselleşme olgusuna bağlı olarak serbest ticaretin getirdiği sert rekabet, doğal kaynaklara erişim yarışı, rekabete bağlı teknolojik yarış ve en hızlı ulaşım ve iletişim yeteneğini geliştirme mücadelesi gibi etkenlerden dolayı yeni gerilimlerin ortaya çıkması da muhtemeldir. Küreselleşme sürecine bağlı olarak devlet merkezli kurumların (Uluslararası Para Fonu-IMF, Dünya Ticaret Örgütü-WTO, Dünya Bankası-

WB) şekillendirdiği yapılar dönüşmeye başlamış ve küresel ekonomide devletlerin yanında çok uluslu şirketler gibi farklı sivil aktörler devreye girmeye başlamıştır. (Strange, 2015:163)

Küreselleşme olgusunun merkezinde küresel bir ekonominin gelişmesi yatmakta olup bunun itici gücü ise çok hızlı bir teknolojik dönüşümün yaşanmasıdır. Bilgi teknolojilerinde yaşanan hızlı değişim, küresel ekonominin üretim yaklaşımını da değiştirmiştir. Artık sınırların anlamını yitirdiği bir zeminde üretim süreçlerinin “yersizleştirildiği” ve “gayri-maddileştirildiği” yeni bir olgu tecrübe edilmektedir. Bu bağlamda “küresel üretimin bütünleşmesi ve küresel sermaye piyasalarının ortaya çıkışı, yeni teknolojilerin etkileri de düşünüldüğünde, ulusal ekonomi fikrini kavramlaştırmanın eskiye oranla daha zorlaştığına işaret etmektedir” (Brown ve Ainley, 2008:153-156). Yüksek teknolojinin sağladığı imkanlarla hızlı ulaşım ve haberleşme imkanına kavuşan insanların taleplerinin coğrafyadan bağımsız olarak birbirine benzemesi, insanların taleplerini karşılamak için yerleşik ve durağan pazarlar yerine dinamik ve dijital pazarlara yönelmesi, “milli iktisadi çevreyi ve çerçeveyi tahrip ederek bu yeni vizyonun sahibi küresel şirketlerle milli hükümetler arasında” parçalı yeni bir düzlem oluşmasına neden olmaktadır (Ertürk, 2016: 199).

Devletler, yabancı sermayeyi ülkelerine çekerek hızlı bir büyüme içine girmeyi ve ölçek ekonomisinin üreteceği fırsatları kullanarak pazar paylarını artırmayı hedefleyerek ekonomik entegrasyona ve bölgeselleşme yapılarına yönelmektedir. Ancak bu temel amacın yanında ülkeler geliştirecekleri güvenlik stratejilerine bağlı olarak da bölgesel bütünleşme hareketlerine yönelebilmektedir. Bu nedenle bölgeselleşme, “ülkelerin bölge içi güvenliğinin sağlanması ve ortak bir tehdide karşı aldıkları bir güvenlik önlemi olarak da ortaya çıkabilmektedir. Bölge içinde ticareti artırıcı politikaların uygulanmasının sonucunda bölge içindeki güvenliğin de artacağı düşünülmektedir” (Baykaç, 2021: 253-255). Bu güvenlik sağlayıcı etkinin yanında bölge içi ticarete bağlı gelişen işbirliğinin, çevre sorunlarıyla mücadele, doğal kaynakların paylaşımı ve lojistik alt yapıların geliştirilmesinde ortak hareket gibi bir dizi yeni işbirliklerine zemin hazırlaması beklenecektir. Bu doğrultuda devletlerin bölgeselleşmeye katılmadaki amaçlarından bir diğeri, uluslararası alandaki konumlarını güçlendirerek küresel ölçekte gündeme gelebilecek tehditler ile krizlerin kendi lehine ortadan kaldırılması olarak ön plana çıkacaktır.

Bir politika eşgüdüm sürecinin sonucu ortaya çıkması beklenen uluslararası işbirliğinin gerçekleşebilmesi için birkaç unsurun altını çizilmek gerekecektir. Doğası gereği karşılıklı olması beklenen işbirliği için öncelikle politika yapıcılarının sınırlı ve kısa vadeli “miyop ulusal anlayışlardan” uzaklaşarak muhtemel tüm sonuçları değerlendiren ileri görüşlü bir yaklaşıma sahip olmaları beklenmelidir. Bunun yanında güç merkezli ve sıfır toplamlı oyun anlayışının yerini pozitif toplamlı yaklaşımla değiştirilmesi ve ayrıca “diğer devletlerin davranışları hakkındaki belirsizliğin, devletler arasında gelişmiş koordinasyon ve etkili iletişim” ile giderilmesi gerekmektedir (Renda, 2011:92).

Uluslararası işbirliğine yapılan vurgunun yanında, ülkelerin karşılıklı etkileşim imkanlarının ortadan kalması, belirlenen amaçlar arasındaki uyumsuzluğun yönetilememesi halinin ise bir çatışmaya dönüşmesi söz konusu olabilecektir. Kaynaklara erişim için küresel ölçekte verilen mücadelede, diğer ülkelerin aleyhine kendi hedeflerini geliştirmek isteyen devletlerin, rakiplerinin müdahalesi ile karşılaşması çok fazla muhtemeldir. Farklı hedef ve algılarla hareket eden ülkelerin, önceliklikleri kaynaklara yönelik bağımlılıklarının yüksek olduğu durumların çatışma üretme riski yüksek olacaktır. Bu çerçevede kısaca çatışma olgusunu “hedeflerini başarma ve çıkarlarını korumakta kararlı örgütlü gruplar, devletler veya devlet gruplarından oluşan en az iki taraf arasında meydana gelen ve bir zaman diliminde tanımlanmış, ulusal çıkarların uyuşmazlığı” olarak tanımlamak mümkündür (Demir, 2015:256). Bunun yanında küresel ölçekte barışın tesis edilmesi için çatışmaya neden olan koşulların ortadan kaldırılmasının yanında devletlerin bir kısım egemenliğini törpüleyecek uluslararası kurumsal bir sistemin oluşturulmasının önemli bir işleve sahip olması beklenecektir (Arı, 2008: 435).

İŞBİRLİĞİ SÜREÇLERİNİN GÜÇLENDİRİLMESİ İÇİN KARŞILIKLI BAĞIMLILIK YAKLAŞIMI

Literatürde uluslararası entegrasyon eğilimi ile karşılıklı bağımlılık arasında açık bir ilişki olduğuna yönelik tespitler söz konusudur. Bu çerçevede paydaşları arasında çatışmanın azalması, ortak yarar ve işbirliği arayışlarının söz konusu olduğu entegrasyon yapılarının karşılıklı bağımlılık üreteceği düşünülmektedir (Arı, 2008:429) Ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerinin karşılıklı çıkar uyumunu gözeterek geliştirilmesi ile uluslararası sorunların müzakereye dayalı olarak yönetilmesi arasındaki ilişki bağlamında karşılıklı bağımlılık teorisi açıklama şeması olarak kullanılmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde devletler arasındaki istikrarlı ve barışçıl bir küresel düzen arayışı ile uluslararası ilişkilerde ekonomik verimlilik ve teknolojik ilerleme, güvenli bir zemin üretme arayışı ön plana çıkmıştır. 1971 yılında Keohane ve Nye tarafından kaleme alınan “*Transnational Relations and World Politics*” başlıklı kitapla temeli atılan karşılıklı bağımlılık yaklaşımı, uluslararası ilişkilerin dinamiklerini açıklamak için ekonomik faktörler ile karşılıklı çıkar uyumu arasındaki sürecin önemini vurgulamaktadır. Keohane ve Nye söz konusu eserde, uluslararası ilişkilerin doğasının değişmekte olduğunu ve başta ekonomik alan olmak üzere birçok alanda devletlerin daha fazla birbirine bağımlı hale geldiğini dile getirmiştir (Rana, 2015:290).

Uluslararası ilişkilerde işbirliğinin önemini vurgulayan bu yaklaşım, ülkeler arasındaki çatışma potansiyelinin azaltılmasında ekonomik bölgesel entegrasyon olgusunun olumlu etkilerine işaret etmektedir. Bu yaklaşıma göre, devletlerin davranışlarını anlamak için tekil rasyonel karar alıcılar olarak onları değerlendirmek yeterli değildir. Bunun yerine, devletleri çevreleyen uluslararası sistem, çok uluslu şirketler ve farklı ulus-üstü örgütleri de kapsayacak şekilde çok farklı paydaşların karşılıklı etkileşimini dikkate alarak ortak bir analiz çerçevesiyle değerlendirilmelidir. (Aydın, 1996:84). Bu anlayış, ülkelerin ekonomik ve siyasal işbirliğine bağlı olarak karşılıklı bağımlılıklarının artmasının hem uluslararası sistemde ülkelerin ortak çıkar yaklaşımlarını güçlendireceğini, hem de bunun bir

yansıması olarak ülkelerin sorunları yönetirken karşılıklı saldırganlıklarının azalacağını öngörmektedir. (Tickner, 2015:181-182; Massalha, 2022:703)

Keohane ve Nye, bağımlılığı dış güçlerin etkisi altında kalmak olarak ifade ederken, karşılıklı bağımlılığı, “dünya siyasetinde ülkeler arasında veya farklı ülkelerdeki aktörler arasında karşılıklı etkilerle karakterize edilen durumlar” olarak tanımlamışlardır (Keohane ve Nye, 1989:8). Geleneksel olarak devletler ile diğer ulus-üstü aktörler arasındaki ilişki hem işbirliği temelinde hem de rekabet zemininde karakterize edilmektedir. Karşılıklı bağımlılık yaklaşımına göre, bir ülkenin politikaları ile eylemleri diğer ülkelerin kararları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Buradaki etkileşim işbirliği yönünde olabileceği gibi, aktörler arasında çatışma ile karakterize edilen bir ilişki şeklinde de gündeme gelebilecektir.

Bu nedenle yaygınlaşan ve karmaşıklaşan ilişkiler ağının bir sonucu olarak ülkelerin arasındaki bağımlılık, “birbirlerinin eylemlerine karşı savunmasız ve birbirlerinin ihtiyaçlarına duyarlı hale geldikleri” girift bir ortamda gelişmektedir (Rana, 2015:291). Bu çerçevede karşılıklı bağımlılık, devletlerin tek aktör olmadığı, devletin yanında uluslararası şirketler gibi ulus-üstü aktörlerin ön plana çıktığı, uluslararası ilişkilerde güvenlik meselelerinin yanında sosyo-ekonomik refah konularının yer aldığı, devletlerin refah ve istikrar beklentisiyle ortak çıkarlar doğrultusunda işbirliği yaptığı ve işbirliğinin, çatışma kadar uluslararası siyasetin baskın bir özelliği olduğunun varsayıldığı ekonomi politik bir kavramsallaştırmaadır.

Karşılıklı bağımlılığın yaygın olarak serbest piyasa ekonomilerinde ortaya çıkması beklenmektedir. Özellikle serbest ve açık pazar olgusunda aktörlerin birbirine bağımlı olması nedeniyle, karşılaştırmalı avantaj düşüncesine atıfla karşılıklı bağımlılık kavramı ekonomik alanda sıklıkla kullanılmıştır. Karşılaştırmalı avantaj “farklı grupların en verimli şekilde sağlayabilecekleri ürünlerin ve/veya hizmetlerin üretiminde uzmanlaşacakları anlamına gelir.” Bu bağlamda ülkelerin sahip olmadıkları ürünleri/hizmetleri muhataplarından elde etmek için karşılıklı etkileşimi zorlayacağı varsayılır. Bu çerçevede “kolayca üretilmeyen mal ve hizmetlere” yönelik beklentilerin yaygın olduğu grupların birbirine daha fazla bağımlı hale geleceği kabul edilir (Rogerson, 2000:416-417).

Karşılıklı bağımlılık yaklaşımının temel varsayımında uluslararası etkileşim kavramının önemli bir yeri vardır. Keohane ve Nye, ülkelerin arasındaki karşılıklı ilişkileri “küresel etkileşim” olarak adlandırmakta ve bunu; bilginin, sermayenin, fiziksel nesnelerin, emeğin veya diğer tüm faktörlerin ülkelerin sınırları boyunca hareket etmesi olarak açıklamaktadır. Realist yaklaşımın devleti merkeze alan ve geleneksel güç arayışı üzerinden uluslararası sistemi açıklayan yaklaşımının artık günümüzde geçerli olmadığını belirten Keohane ve Nye, karmaşık bir zeminde gerçekleşen karşılıklı bağımlılığın üç ana özelliğini vurgular (Keohane ve Nye, 1989:24-25):

1-Etkileşimin birçok kanal üzerinden ilerlemesi: Toplumlar; devletler arası, hükümetler arası ve ulus-ötesi ilişkiler üzerinden birbirine çok farklı kanallar üzerinden bağlanmıştır.

2-Sorunlar arasında bir hiyerarşinin olmaması: Devletler arası ilişkiler net veya tutarlı bir hiyerarşi içinde olmayan birbirinden çok farklı meseleden oluşmaktadır. İç ve dış meseleler arasındaki ayrımın silikleştiği, dış politika gündeminin çok fazla çeşitlendiği ve herhangi bir konunun herhangi bir zamanda uluslararası ilişkilerde gündeme geldiği bir durum söz konusudur.

3-Askeri gücün rolünün zayıflaması: Askeri güç, bir ittifakın üyeleri arasındaki ekonomik konulardaki anlaşmazlıklar için artık anlamlı olmayıp; ancak ittifakın rakip bir blokla olan siyasi ve askeri ilişkilerinde önemli bir role sahip olabilir. Buna rağmen çok maliyetli ve etkisi belirsizleşen bir askeri güç yerine, günümüzde ekonomik ve ekolojik refah arayışı ülkeler arası ilişkilerde ön plana çıkmaktadır (Rogerson, 2000:421; Keohane ve Nye, 1989:24-25; Rana, 2015:291-292). Yine de her zaman için askeri çatışma riskinin varlığını kabul eden karşılıklı bağımlılık yaklaşımında bir pazarlık kozu olarak askeri gücün bir rolü bir seviyeye kadar geçerli ve önemlidir (Renda, 2011:92).

Küresel etkileşime bağlı uluslararası organizasyonlar toplumların birbirine karşı duyarlılığını artırarak devletlerarası ilişkilere yönelik bir etki üretecektir. Keohane ve Nye devletlerin karşılıklı duyarlılığını artıran beş temel etkiden bahseder: “1-Davranış/tutum değişiklikleri, 2-Uluslararası çoğulculuk, 3-Bağımlılık ve karşılıklı bağımlılık yoluyla devletler üzerindeki kısıtlamaların artması, 4-Bazı hükümetlerin diğerlerini etkileme kabiliyetinin artması ve 5-Devlet politikalarına kasıtlı olarak karşı çıkabilen veya onları etkileyebilen özel dış politikaları olan özerk aktörlerin ortaya çıkması”. Farklı devletlerin vatandaşları arasındaki yüz yüze iletişim, kamuoyu oluşturma gücüne sahip elitlerin görüşleri, basın-yayın organları ya da dijital zeminde mekandan bağımsız kurulan iletişim gibi unsurların ürettiği küresel etkileşim, devletlerin politikaları üzerinden çeşitli tutum değişikliklerini teşvik edecektir. Bu etkinin temel aktörleri olarak gösterilen küresel yapılanmalar, uluslararası siyasi örgütler, ticaret odaları, sivil toplum örgütleri, uluslararası kuruluşlar, çok uluslu şirketler ve diğer benzeri örgütleri içerebilecektir (Keohane ve Nye, 1971:337-338).

D-8 EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Kalkınma süreçlerinde işbirliğini hedefleyen sekiz gelişmekte olan ülkenin İstanbul’da bir araya gelerek 15 Haziran 1997 tarihinde ilan ettikleri İstanbul Devlet/Hükümet Başkanları Zirvesi Deklarasyonu ile kurulan bir uluslararası forumdur. Üyeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliğini geliştirmek amacıyla kurulan bu yapının üyeleri Türkiye, Mısır, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya ve Nijerya’dır. Sekreteryası İstanbul’da bulunan D-8 forumu bölgesel bir nitelikten ziyade Güney Doğu Asya’dan Afrika’ya uzanan küresel bir yapıdır. D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü’nün amaçları arasında ön plana çıkan ana unsurlar; 1)üyelerinin küresel ekonomideki konumlarını güçlendirmek, 2)ticari ilişkileri çeşitlendirmek ve yeni fırsat alanlarıyla ticari ilişkileri derinleştirmek, 3)üyelerinin uluslararası düzeyde etkin birer aktör olarak karar alma süreçlerine katılımı geliştirmek, 4)ekonomik işbirliği zemininde üye ülkelerin refah seviyesi ile yaşam standartlarını iyileştirmektir. (Öztürk, 2020:17; Şeker, 2019:237-238; Baykaç, 2021:390; D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Çevrimiçi:12.04.2023) 2022 Yılında Dakka’da gerçekleştirilen D8 Ticaret ve Sanayi Odası (D8CCI)

İş Forumu ve Fuarı programında üye ülkeler tarafından yayınlanan ortak stratejik yol haritası belgesinde örgütün amaçları şöyle sıralanmıştır; “D-8, Savaş yerine Barış, Çatışma yerine Diyalogu, Sömürü yerine İşbirliğini, Çifte Standart yerine Adaleti, Ayrımcılık yerine Eşitliği, Baskı yerine Demokrasiyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır” (D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Erişim:13.04.2023;Karabulut,2017:421).

D-8 Ülkelerinin dünya ticareti ile ekonomik büyüklüklerinin kuruldukları 1997 yılından itibaren istikrarlı bir şekilde arttığı gözlenmektedir. Bu kapsamda kuruluşunu takip eden ilk yirmi yıl içinde dünya küresel üretiminin %8,25’ini gerçekleştiren üye ülkelerin 2017 yılında bu oranı %9,42’ye çıkarmışlardır. Yine bu dönem içinde üye ülkelerin aldıkları uluslararası yatırımlardan aldıkları pay %0,38’den 0,40’a çıkmış; küresel ticaretten aldıkları %3,3’lük yapı ise %4,52’ye çıkarmıştır. Bu çerçevede dünya gayri safi milli hasılasının yaklaşık %5,2’sini oluşturan ve 1 milyarın üzerindeki toplam nüfusuyla önemli bir ekonomik potansiyeli temsil eden D-8, ortak kalkınma politikaları geliştirerek üyeleri arasındaki ekonomik eşitsizliği gidermeyi hedeflemektedir. Bunun yanında alternatif ve yenilenebilir enerji alanları başta olmak üzere işbirliğini geliştirmek ve küresel ticareti teşvik ederek üyeleri arasındaki ticareti artırmayı hedefleyen D-8’in kuruluş amaçları, 2008 yılında Kuala Lumpur’da altıncısı düzenlenen zirveyle birlikte güncellenmiştir. (D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Çevrimiçi:12.04.2023; Saray, 2019:173)

Bu deklarasyonda ön plana çıkan başlıklar şunlardır; 1) Sosyo-ekonomik işbirliğini, dayanışmayı ve barışı desteklemek, 2) Ekonomik krizler karşısında üye devletlerin gereksinimlerini dikkate alarak ortak önlemler alınmasını sağlamak, 3) Yenilenebilir enerji alanındaki kaynakları önceleyerek enerji sektöründe sürdürülebilirliği sağlayarak teknik işbirliğini geliştirmek, 4) Uluslararası ticaretin ilkeleri bağlamında İran’ın Dünya Ticaret Örgütüne katılım sürecine tam destek olmak ve 5) Tercihli ticaret anlaşmasının yürürlüğe girmesini sağlamak. (Saray, 2019:173; Karabulut, 2017:418; Balkır, 2016:503) Ekonomik işbirliği perspektifinde İslam ülkelerini bir araya getirmeyi hedefleyen bu organizasyon, üyelerinin dış ticaret açığını gidermeyi, ekonomik açıdan büyümeyi ve zayıf İslam ülkeleri için ticaret temelli bir ekonomik kalkınma modeli üretmeyi önclemiştir (Türkan ve Alakuştekin, 2017:159). Farklı ekonomik gelişmişlik seviyesine sahip ülkeleri bir araya getiren bu yapılanma içinde, ülkelerin ihracat ve ithalat rejimlerinde ön plana çıkan ürünlerin tedarikinde kurulacak tamamlayıcı nitelikte bir dış ticaret modeli hem üyeler arasındaki ticaretin gelişmesine hem de ülkelerin refahının artmasına neden olacaktır. Ülkelerin ekonomik gelişmişlik seviyesini yorumlamak bakımından ülkelerin kişi başı milli gelir düzeyi, ekonomik büyüme rakamları (Tablo.1) ile ihracat ve ithalat göstergelerine (Tablo.2) bakmak yararlı olacaktır.

Tablo 1. D-8 Ülkelerinin Kişi Başı Milli Gelir Düzeyleri ve Ekonomik Büyüme Oranları (2021)

Ülke	Kişi Başı Milli Gelir (\$)	Ekonomik Büyüme Hızı
Bangladeş	2.570	6,9
Endonezya	4.180	3,7
İran	3.530	4,7
Malezya	10.710	3,1
Mısır	3.350	3,3
Nijerya	2.080	3,6
Pakistan	1.470	6,5
Türkiye	9.900	11,4

Kaynak: World Bank Databank: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD>

Tablo 2. D-8 Ülkelerinin İhracat, İthalat ve Dünya Payları (2021; Milyon\$)

Ülke	İhracat (Milyon\$)	Toplam Dünya İhracatındaki Payı	İthalat (Milyon\$)	Toplam Dünya İthalatındaki Payı
Bangladeş	44.385	0,20%	71.019	0,32%
Endonezya	255.731	1,15%	223.720	1,00%
İran	82.155	0,37%	77.462	0,35%
Malezya	256.755	1,16%	230.244	1,03%
Mısır	44.850	0,20%	81.943	0,37%
Nijerya	47.338	0,21%	52.186	0,23%
Pakistan	31.546	0,14%	62.659	0,28%
Türkiye	289.144	1,31%	291.018	1,30%

Kaynak: World Bank Databank: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD>; Trade Map veri tabanına göre 2021 dünya toplam ihracatı 22 trilyon 143 milyar 579 milyon \$; toplam dünya ithalatı ise 22 trilyon 432 milyar 40 milyon \$'dır.

Örgütün faaliyetlerinin koordinasyonunda üye ülkelerle eşleştirilen sektörler üzerinden hareket edilmektedir. Bu çerçevede Türkiye sanayi, sağlık ve çevre sektörünü, Mısır ticaret alanını, Pakistan tarım ve balıkçılık sektörünü, Nijerya enerji sektörünü, Bangladeş kırsal kalkınmayı, Endonezya yoksullukla mücadele ve insan kaynaklarının geliştirilmesi, İran bilim ve teknoloji sektörlerini, Malezya ise finans, bankacılık ve özelleştirme alanlarını koordine etmektedir. Zirve toplantılarını iki yılda bir devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla gerçekleştiren örgütün işbirliğini güçlendirmek için attığı en önemli adımların başında 14 Mayıs 2006 yılında imzalanan Tercihli Ticaret Anlaşması'dır. Endonezya'da imzalanan bu anlaşma ile serbest ticaretin önündeki engellerin mümkün olan en üst seviyede azaltılmasını sağlamak için bazı ürünlerde aşamalı olarak gümrük vergilerinin azaltılması kararlaştırılmıştır. (Baykaç, 2021:391; Şeker, 2019:239; Öztürk, 2020:5; Balkır, 2016:504; Developing Eight, Çevrimiçi:12.04.2023)

Ülkelerin ekonomik yönelimleri anlamak ve kısa vadeli yaklaşımların ötesinde uzun vadeli ekonomik refahı hedefleyerek hareket eden ülkelerin analizini yapabilmek için küresel rekabet edebilirlik düzeyi

bir gösterge olarak kullanılmaktadır (Doğan, 2015:169). Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanan Küresel Rekabet Edebilirlik Raporuna göre (The Global Competitiveness Report Special) 2018'e göre 2019'da Mısır'ın küresel rekabet edebilirlik sırasının arttığı, Türkiye'nin mevcut konumunu koruduğu bunun dışındaki forum üyesi ülkelerin sıralamalarında gerileme olduğu görülmektedir. Ancak bu genel görünüme karşın sahip olunan rekabet edebilirlik puanı ile sıralaması bağlamında global ölçekte izlenen 141 ülke arasında Malezya, Endonezya ve Türkiye'nin orta üst dilim içinde yer aldığını görüyoruz. Bu bağlamda D-8 üyesi ülkelerin küresel rekabet koşulları bakımından gelişime açık olduğunu ve gerekli ekonomik reformların yapılması halinde hem ticaret imkanlarının geliştirilmesi hem de yabancı yatırımlar için yönelim yapılacak potansiyel bir alanı ifade ettiğini söylemek mümkündür. Ülkelerin ekonomik yönelimlerini yorumlamak için aşağıda detayları yer alan ve Dünya Ekonomik Forumu verileri baz alınarak hazırlanan küresel rekabet edebilirlik tablosu bir veri sağlayacaktır.

Tablo 3. Dünya Ekonomik Forumu, Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019

Ülke	2018 Global Rekabet Edebilirlik Puanı	2018 Global Rekabet Sıralaması	2019 Global Rekabet Edebilirlik Puanı	2019 Global Rekabet Sıralaması
Malezya	74.4	25	74.6	27
Endonezya	64.3	45	64.6	50
Türkiye	59.6	61	62.1	61
Mısır	53.5	94	54.5	93
İran	54.9	89	53	99
Bangladeş	52.1	103	52.1	105
Pakistan	51.1	107	51.4	110
Nijerya	47.5	115	48.3	116

Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu (WEF), Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

Örgütün kurumsal yapısı ilk kuruluş döneminde üç ana organdan oluşmaktadır: 1) D-8 Zirvesi, 2) Konsey ve 3) Komisyon. İki yılda bir devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla toplanan ve en üst karar organı olan D-8 Zirvesi'nin yanında Konsey, üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşur ve belirli konularda toplantılar düzenleyen bir karar organıdır. D-8'in yürütme organı olan Komisyon ise, ülkeleri ile D-8 arasındaki koordinasyonu sağlamak üzere atanan üye ülke temsilcilerinden oluşur. Bu üç ana organın yanında 2006 yılında Bali'de yapılan D-8 Zirvesi'nde İstanbul'da bulunan bir daimi sekreterlik kurulmuştur. Uluslararası işbirliğini üyeleri lehine genişletmek için çok farklı uluslararası yapı ya da örgütlerle ilişki içerisinde girilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda Kahire Zirvesi'yle birlikte Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü ve Gıda ve Tarım Örgütü öncelikli olmak üzere İslam Kalkınma Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve dünya Ticaret Örgütü ile işbirliğinin geliştirilmesine karar verilmiştir. Bunun yanında yapısı itibarıyla üyelerinin farklı ekonomik entegrasyon yapılarında yer alması ile bundan kaynaklı doğacak ikili ya da çok taraflı

yükümlülüklerini yerine getirmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'nin Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiği Gümrük Birliği, Malezya ve Endonezya'nın Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği-ASEAN ve Asya ve Pasific Ekonomik İşbirliği-APEC üyesi olmaları D-8 üyeliği bakımından bir sorun teşkil etmediği gibi bu yapının ekonomik işbirliği zeminini güçlendirecek bir unsur olarak görülmektedir. (Karabulut, 2017:422-423; Balkır, 2016:504)

D-8'in üyelerine yönelik sahip olduğu potansiyelin yanında üye ülkelerdeki zengin doğal kaynaklar ile üyelerin dünya nüfusunun %14'üne ev sahipliği yapması bu yapıyı dünya ekonomisi bakımından da önemli hale getirmektedir. Üye ülkelerin sahip olduğu dünya petrol rezervinin %12'si ve toplam doğalgaz rezervlerinin %21'i ile uluslararası ticaret bakımından sahip olduğu yüksek potansiyel dikkat çekicidir. Örgüt içindeki ticaretin geliştirilmesi hedefini öncelikli hedef olarak belirleyen üye ülkeler, Tercihli Ticaret Anlaşmasıyla %5'ler seviyesinde olan blok içi ticareti %15'ler seviyesine çekmek için ticareti geliştirecek bir eylem planı hazırlamışlardır. (Balkır, 2016:505) Bu örgütün sahip olduğu altı temel prensibi temsil etmek üzere örgüt bayrağında 6 farklı yıldız bulunmaktadır. Bu temel prensipler; savaş yerine barış; çatışma yerine diyalog, çifte standart yerine adalet, üstünlük yerine eşitlik, sömürü yerine işbirliği, baskı ve tahakküm yerine ise hürriyet ve demokrasi ilkelerinin hayata geçirilmesidir. (Karabulut, 2017:423)

EKONOMİK ENTEGRASYONUN ÜYELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ülkelerin karşılıklı olarak ekonomik beklentilerini karşılamak, ticari kazançlarını artırmak ve aralarındaki ticaret ile ekonomik ilişkileri serbestleştirmek olarak özetlenebilecek uluslararası ekonomik entegrasyonun en temel göstergesi, ülkelerin gümrük tarifeleri ile ticari alanı kısıtlayan diğer düzenlemelerin ortadan kaldırılmasıdır. (Şanlı, 2008:13-14) Ülkelerin II. Dünya Savaşı'ndan sonra bozulan ekonomik alt yapıyı restore etmek için yöneldiği ekonomik bütünleşme hareketlerinin farklı seviyeleri söz konusudur. Minimum seviyede tercihli ticaret anlaşmasından serbest ticaret bölgesi ile gümrük birliğine kadar farklı şekillerde oluşturulan bütünleşme yapılarının üyeleri üzerinde farklı etkilere sahiptir. Özellikle 90'lardan itibaren küreselleşme olgusuna bağlı olarak ülkeler arasındaki etkileşimin çok yüksek seviyelere çıkması, yaşanabilecek herhangi bir sorunun hızlı bir şekilde ülkeleri etkileme potansiyeline sahip olması, devletlerin bölgesel bütünleşme yapılarının hem üyeleri için hem de bütünleşme dışında kalan ülkeler için etkilerini önemli hale getirmiştir.

Bu çerçevede ekonomik bütünleşme yapılarının üyelere yönelik ürettiği olumlu etkilerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz.

1-Entegrasyon kapsamında ticareti serbestleştirmeye yönelik uygulamalar ticari engellerinin kaldırılmasına bağlı olarak üyelerin ticaretleri artacaktır.

2-Bütünleşmeye bağlı olarak genişleyen piyasalarda farklı aktörlerle karşılaşan üyelerin rekabet gücü gelişecektir.

3-Ulaşılan ölçek ekonomisi kapsamında etkin ve verimli üretim yapılarının oluşturulmasıyla hem birim maliyetlerin düşürülmesi mümkün olacak hem de yatırım artışına bağlı olarak reel gelir ve refah artışı sağlanacaktır.

4-Üyeler arasındaki ticari temas ile rekabet imkanlarının artmasına bağlı olarak teknolojik gelişmelerin üyeler arasından hızla yayılması söz konusu olmaktadır.

5-Serbest ticarete bağlı olarak yayılma etkisi diye tanımlanan olguya bağlı olarak bilgi ve teknoloji transferinin hızlanması ile ülkeler arasındaki yatırım fırsatlarının artması, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi tetikleyecektir.

6-Gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşen bilgi ve teknoloji transferi aynı zamanda ekonomik büyüme hızını da artıracaktır.

7-Genişleyen piyasalara bağlı ölçek ekonomisinin imkanlarının etkin kullanımı sayesinde üye ülkelerin uluslararası pazarda hem pazarlık gücü artacak hem de buna bağlı olarak diğer aktörlere karşı etkileme gücü olarak özgül ağırlığı güçlenecektir.

8-Ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasının sağlayacağı esneklik ile üye ülkeler fiyatı yüksek olan malları daha ucuz olanları ile değiştirme imkanına sahip olabilecektir (Baykaç, 2021:264-265; Balkır, 2016:104-109; Massalha, 2022:712-716).

9-Serbest ticarete bağlı meydana gelen esneklik ile piyasa genişlemesinden yararlanmak isteyen ülkeler atıl duran kapasitelerini artırmaya yönelecek ve endüstriyel verimlilik ile üretim alt yapısının etkin kullanımı tesis edilecektir

10-Özellikle kaynak verimliliğinin sağlanması için az gelişmiş ülkelerin önünde yeni fırsat oluşacaktır. Piyasaları arasında entegrasyon tesis edecek az gelişmiş ülkelerin oluşturacakları yeni ölçeğe bağlı oluşturacakları uzmanlaşmaya bağlı verimli olmayan alanlardaki üretimden çıkarak ihtiyaç duyulan ürünü üye ülkeden temin etmeye yönelecektir. Böylece üretilecek rasyonel ekonomik ölçek ile üyelerin hem etkin kaynak dağılımını gerçekleştirme hem de tam istihdama ulaşma imkanı doğacaktır (Ertürk, 2016:179-181).

11-Ülkeler ekonomik ve ticari önceliklerinin yanında güvenlik arayışlarına bağlı olarak bu tür yapılara yönelebilecektir. Zira ekonomik entegrasyonun, hem üye ülkelerin bütünleşme içindeki devletlere yönelik hem de bölge dışındaki ülkelere yönelik güvenliğin sağlanması ve muhtemel tehditler karşısında ortak hareket etme arayışlarını destekleyecektir. Zira ekonomik entegrasyon, “düzenli siyasi bağlantı ve güveni tesis ederek sınır ötesi işbirliğini güçlendirmektedir” (Balkır, 2016:115).

Ekonomik entegrasyonun üye ülkeler üzerindeki bu olumlu etkilerin yanında bazı olumsuz yansımalarının da olması beklenebilecektir. Öncelikle bütünleşmeye taraf olan ülkelerin sahip oldukları ekonomik alt yapı ve piyasa ekonomisi ile üretim alt yapısının dinamiklerine bağlı olarak üyeler arasında gelişmişlik seviyelerinde farklılaşmaların yaşanması söz konusu olabilecektir. Bu

seviye farklılıkları üyeler arasında yönetilemediğinde ülkelerin ilişkilerine siyaset edecek şekilde kutuplaşmaların ortaya çıkmasına neden olabilecektir. Aynı zamanda ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla matuf olarak bütünleşmeye bağlı kota ve tarife uygulamalarında yapılacak indirim yönlü düzenlemelerin gümrük vergisi gelirlerinde azalmaların yaşanmasına neden olabilecektir (Karluk, 2002:238).

Yine entegrasyon süreçleri üyelerinin belirli alanlarda ortak hareket etme kabiliyeti kazanmalarını zorunlu kılan bir süreçlerdir. Bu kapsamda ortak politika geliştirme zorunluluğu olarak ortaya çıkacak olan uyumlanma süreçleri, ülkelerin kendi iç süreçlerine yönelik kendi kapasitelerini zorlayacak seviyede fedakarlıklara katlanmasını zorunlu kılabilecektir. Ekonomik kapasite bakımından büyük ve küçük ülkelerin bir araya geldiği bütünleşme örneklerinde bu yönlü olumsuz etkilerin görülmesi daha fazladır. Az gelişmiş ülkelerde ihracatın ithalatı karşılama imkanı çok kısıtlı olduğu için dış ticaret açığı ithalat lehine hızlı bir şekilde açılabilir. İthalatın hızlanması ve bazı tüketim mallarının ithal ikame yoluyla karşılanmaya çalışılması az gelişmiş ülkeler bakımından zaten bazı verimsizliklerin söz konusu olduğu sanayi üretiminde ilave verimsiz alanların ortaya çıkmasına neden olacaktır (Ertürk, 2016:181). Entegrasyon yapılarının kendisinden beklenen etkiyi gösterebilmesi için oluşturulan yapının büyüklüğü ile ticari ve ekonomik faaliyetlerin sürdürülmesinde girdi otonomisine sahip olma unsurları da etkili olacaktır. Zira, “yeterince büyük olmayan ve temel girdilerde dışa bağımlılığını sürdüren bütünleşmelerin” gerek üyelerinin beklentilerini karşılama yeteneği gerekse ticarete yön değiştirme etkisi olarak ortaya çıkan ticareti yönlendirme gücü daha sınırlı olacaktır. (Baykaç, 2021:266-268)

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapılarını gelişmiş ülkeler seviyesine çıkarmak için kullanılması beklenen ekonomik entegrasyonun bir olumsuz yansıması da geri bırakma etkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların birkaç merkezde toplanması şeklinde ortaya çıkan geri bırakma etkisi (backward effect), üye ülkeler arasında ticari faaliyetlerin bir alt bölgede yoğunlaşması ve diğer bölgelerin ticari hareketlilikten bu bölge kadar istifade edememesinin sonucunda oluşmaktadır. “Entegrasyondan bazı bölgelerin veya ülkelerin daha kazançlı çıkmasına yol açacak” olan bu etki, piyasa aktörlerinin ticari bakımdan daha cazip gördükleri bölgelere yönelerek oralarda kaynakların birikmesine, diğer bölgelerden de buralara kaynak çıkışlarının yaşanması anlamına gelmektedir. Nitelikli iş gücü ve sermaye gibi üretim kaynaklarını çeken bölge hızlı bir şekilde ekonomik olarak kalkınırken, kendisinden kaynak çıkışı olan bölgelerin ticareti ile ekonomik kalkınması eşitsiz bir şekilde geri kalacaktır. Bu çerçevede bu etkiye bağlı olarak bölgeler arası eşitsizliklerin gelişmiş olan ülkeler bakımından sınırlı kaldığı, ancak az gelişmiş ülkelerde kalkınma süreçleri ilerledikçe bölgeler arasındaki eşitsizlik olgusunun arttığı gözlenmiştir (Ertürk, 2016:184).

EKONOMİK ENTEGRASYONUN BAŞARILI OLMA ŞARTLARI

Ekonomik entegrasyonun başarılı sonuçlar üretebilmesi için, yukarıda sıralanan entegrasyonun üyeleri üzerindeki etkilerinin yanında sürdürülebilir bir etki üretmesi için bazı temel unsurlar söz

konusudur. Temelde ticari hedeflerle bir araya gelerek oluşturulan entegrasyon yapılarının başarılı sonuçlar üretebilmesi için dikkat edilmesi gereken hususlar şunlardır: 1-Üye ülkelerin ekonomik seviyesi, 2-Üyelerin altyapı unsurları, 3-Döviz kuru politikasının mevcudiyeti, 4-Ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılması, 5-Üyeler arasında oluşacak dengesizlikleri yönetecek bir mekanizma, 6-Üyelerin birbirini tamamlayıcı nitelikte olması, 7-Ülkelerin coğrafi yakınlığı ve ortak kültürel geçmişe sahip olmak. Aralarında herhangi bir hiyerarşik ilişki olmaksızın bu unsurların her bir örnek olayda farklı bir etkiye sahip olması söz konusu olabilecektir.

1-Üye ülkelerin ekonomik seviyesi: Üye ülkelerin kalkınmış seviyeleri ile üretim yapılarının birbirine yakın olması, ekonomik bütünleşmelerin başarılı olmasında olumlu bir etkiye sahip olacaktır. Endüstriyel yapısı ve üretim sektörü birbirine yakın büyüklükte olan ekonomilerin bir araya gelerek ürettiği bütünleşmelerin, farklı kalkınma düzeyine sahip ülkelerin oluşturacağı yapılara oranla hedeflerine ulaşma başarısı daha fazla mümkün olacaktır. Ölçek olarak çok farklı seviyelerde ülkelerin bir araya gelmesi durumunda dezavantajlı olan ülkelerin kendi üretim yapılarını korumak için koruyucu önlemlere yönelmesi söz konusu olabilecektir. Yüksek koruma duvarlarıyla çalışmaya eğilimli sanayi yapıları, yüksek maliyetler üretecek bu da entegrasyonun başarısını zayıflatacak bir etki üretecektir (Ertürk, 2016: 187; Şanlı, 2008:17; Karluk, 2002:235; Özçelik, 2006:56).

2-Üyelerin altyapı unsurları: Üye ülkelerin alt yapı unsurları da başarı şansını belirleyen bir etkidir. Özellikle ulaşım altyapısı başta olmak üzere haberleşme, limanlar ile iç bölgeler arasındaki lojistik bağlantıların kurulmuş olması bütünleşmelerin başarı şansını artıran faktörlerdir. Gelişmekte olan ülkeler için öncelikli bir konu olarak ön plana çıkan altyapı standardizasyonu meselesi ulaşım ve haberleşme alanları merkezli olarak karşılaşılan bir husustur. Ülkelerin etkin bir ulaşım ve haberleşme ağıyla birbirine bağlanması piyasaların etkileşiminin sağlanması ve ölçek ekonomisinin fırsatlarından yararlanmak için önemlidir. Bu durum tüm ülkeler için önemli bir husus iken, gelişmiş ülkelerin deniz yoluyla limanlara taşınacak malların iç bölgelere sevki için lojistik gerekleri karşılayacak demiryolu ağları ile kara yollarına sahip olması pek muhtemeldir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere bütünleşmeyi oluşturan ülkelerin gerek haberleşme alt yapısı gerekse kıyıları ile iç bölgeler arasında malların sevkini mümkün kılacak entegre bir altyapıya sahip olması, bütünleşme yapılarının başarısını olumlu yönde etkileyecektir (Ertürk, 2016: 188; Şanlı, 2008:17).

3-Döviz kuru politikasının mevcudiyeti: Entegrasyon yapılarının beklenen başarılı sonuçları üretebilmesi için bir döviz kuru politikasına sahip olması beklenmelidir. Zira aşırı değerlenmiş döviz kuru sistemi, maliyetler üzerinde kuracağı baskı nedeniyle üye ülkelerin kendi aralarındaki ticareti olumsuz yönde etkileyebilecektir. Hem ülkelerin kendi aralarındaki ticarete dayalı işbirliği zeminini korumak için hem de yabancı yatırımcıların bölgeye olan ilgisini korumak için döviz kurlarının aşırı değerlenmesini önleyecek bir ödemeler dengesi ve döviz kuru politikasının mevcudiyeti önem arz etmektedir. Aksi halde yanlış kurgulanmış bir döviz kuru politikasının, yüksek tarifeler ile kota uygulamalarının ticaret üzerinden meydana getireceği etkiye benzer bir olumsuz etki üretmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle bütünleşmeye taraf ülkelerinin “kendi döviz kurlarının ticarete

işbirliğine ve yabancı yatırıma engel olacak şekilde aşırı değerlendirilmesine izin vermemesi” gerekmektedir (Ertürk, 2016:189). Bunun için bir araya gelen ülkelerin kendi aralarında ortak finansal mekanizmalar kurması ve merkez bankaları arasında geliştirecek yakın işbirliği ile bu riskler en aza indirilebilecektir. Bu çerçevede geliştirilecek ödemeler birliği gibi bir mekanizma ile dış ticarete ödemeler dengesi açığı veren ülkelerin kısa vadede finansal olarak desteklenmesi mümkün olabilecek diğer taraftan, ortak projelerin kredilendirilmesi ile entegrasyonun çalışmaları desteklenebilecektir. (Özçelik, 2006:58-59)

4-Ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılması: Entegrasyonun başarılı olma şartlarından bir diğeri, entegrasyona taraf olan ülkelerin ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılması ve dış ticarete yönelik uygulanan sanayileşme politikalarının birbirine benzer nitelikte olmasıdır (Şanlı, 2008:17). Burada genellikle ülkelerin egemenlik anlayışları bir engel oluşturma ihtimaline sahiptir. Ülkelerin bazı kararları bütünleşmenin ortak karar mekanizmalarına bırakması ve üst otorite olarak burada alınan kararlara uygun olarak üyelerin ekonomik alandaki temel politikalarını uyumlandırma yönlü dönüştürmesi beklenecektir. Bu çerçevede entegrasyonun şekline bağlı olarak öncelikle tarife politikaları olmak üzere ülkelerin kalkınma politikaları gibi alanlarda yaklaşımlarını değiştirmesi beklenecektir. Bu da üye ülkelerin kendi aralarında veya üçüncü ülkelere yönelik ticari ilişkilerini düzenlerken egemenlik alanlarını daraltarak kullanacakları anlamına gelmektedir. Bütünleşme bölgesinin ortak kalkınma ve serbest ticareti geliştirme hedefleri bakımından herhangi bir ülkenin kendi önceliklerine odaklanarak entegrasyonun genel politikalarından ayrı düşmesi yapının başarısını olumsuz etkileyecektir.

5-Üyeler arasında oluşacak dengesizlikleri yönetecek bir mekanizma: Entegrasyonu oluşturan ülkelerin ekonomik kalkınmışlık seviyeleri arasındaki denge önemli olmakla birlikte, bütünleşme yapılarını oluşturan ülkelerin gelişmişlik seviyeleri arasında seviye farkının olması kaçınılmazdır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin bu yapılardan aynı seviyede istifade etmedikleri durumlarda bütünleşmeden daha fazla yararlanan ülkeler ile diğerleri arasında bir denge mekanizmasının işletilmesi önemli olacaktır. Ülkelerin üretim alt yapılarının farklı seviyelerde olması ve sanayileşmiş bir altyapı ile tarım yoğun bir ekonominin ortak tarife gibi ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarının muhtemel sonuçlarından yararlanma düzeyleri ciddi farklılık oluşturacaktır. Bu çerçevede gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin bir araya gelerek oluşturduğu bütünleşme yapılarında sermayenin ya da üretim faktörlerinin gelişmiş ülkelere kayması olarak karşımıza çıkan *geri bırakma etkisi* gibi durumla dezavantajlı durumda olan ülkenin kaybını telafi edecek bir tazmin mekanizmasının mevcudiyeti önemli olmaktadır. Bu hususta Avrupa Birliği güzel bir örneklik sunmuş ve üretim alt yapısı gelişmemiş olan İspanya, Portekiz ve Yunanistan gibi birlik üyesi ülkelere kaynak transferi yapan bir tazmin mekanizmasını başarılı bir şekilde uygulamıştır (Ertürk, 2016:191). Burada esas olan, alt yapı imkanlarıyla daha avantajlı durumda olan ve birliğin mekanizmalarından kendi lehine daha fazla yararlanarak farklılıklara sebep olan ülkelerin, dezavantajlı ülkelere aktarılacak kaynakları tazmin etmesidir (Karluk, 2002:238).

6-Üyelerin birbirini tamamlayıcı nitelikte olması: Bütünleşmeyi meydana getiren ülkelerin sahip oldukları ekonomik özellikler birbirini tamamlayıcı nitelikte olursa yapının başarı şansı o denli artacaktır. Birliği meydana getiren ülkelerin ticareti tarife engellerinin kalkmasıyla artış eğilimi gösterecektir. Tarife ve kotaların kalkmasına bağlı olarak ticaretin artmasına bağlı olarak daha önce gümrüklerin koruyuculuğu altında verimli olmamasına karşın üretime konu olan bir malın artık daha uygun koşullarda diğer üyelerden temini mümkün hale gelecektir. Bu nedenle birbirine yakın özelliklerde mallar üreten veya üretim maliyet yapısı birbirine yakın olan ülkeler arasında gerek ticaret üretme etkisi yüksek olacak gerekse verimsiz alanlardan verimli alanlara geçmek için ürünler arasındaki ikame etkisi daha üst seviyede olacaktır. Bu şekilde tamamlayıcı nitelikte olan ülkelerin birbiriyle işbirliğini geliştirmeleri halinde verimli kaynak kullanımı imkanları da gelişecektir (Karluk, 2002:234-237; Balkır, 2016:367-368; Şanlı, 2008:17; Ertürk, 2016:192).

7-Ülkelerin coğrafi yakınlığı ve ortak kültürel geçmiş: Geleneksel olarak bütünleşme yapılarında ülkelerin kendi arasındaki coğrafi yakınlığı ile ortak medeniyet değerlerine sahip bir kültür havzasını paylaşıyor olmasının olumlu etkileri olacaktır. Ancak günümüzde, ülkelerin ticaretin serbestleşmesi ve küresel rekabetin içinde etkin bir aktör olma arayışında farklı entegrasyon yapılarına yönelmelerinde temel motivasyon unsuru olarak coğrafi yakınlık ile ortak kültürel maziye sahip olmanın önemi giderek zayıflamaktadır. Özellikle küreselleşme olgusuna bağlı olarak bir taraftan bölgesel sınırlamaları kaldırmak diğer taraftan küresel pazara eklenerek ticari fırsatlardan yararlanma yarışına yönelen ülkeler için coğrafi ortaklık gerek şart olmaktan çıkmaktadır. Bir noktaya kadar ülkelerin işbirliği zeminini güçlendiren kültürel ortaklık ile lojistik ve kolay erişilebilirlik bağlamında coğrafi yakınlığın olumlu etkileri yadsınmamakta, ancak küreselleşen dünyada bu iki unsurun öneminin aşamalı olarak gerilediğini gözlenmektedir (Şanlı, 2008:17; Balkır, 2016:128)

D-8 FORUMUNUN İŞBİRLİĞİ ZEMİNİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Günümüz dünyasında sayıları çok fazla artmış olan uluslararası ve ulus-üstü örgütlerin ilişkilerde oynadığı rolü değerlendirmeden uluslararası ilişkileri düşünmenin imkansız hale gelmiştir. Küreselleşen dünyamızda ulus devletlerin halklarına karşı ekonomik, siyasal ve güvenlik alanındaki sorumluluklarını tek başına yerine getirmesinin mümkün görünmemektedir. Bu nedenle ülkeler, uluslararası yapılanmalar içerisinde yer alarak gerek siyasal gerekse ekonomik ihtiyaçlarını global ölçekli işbirliğinin parçası olarak gidermeye çalışmaktadır. (Arı, 2008: 429) Bu genel çerçeve içinde D-8 ülkelerinin küresel rekabet içerisinde kendilerini ayırtırmak için belirledikleri ekonomik, kültürel ve siyasal hedeflerin, uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı ile karşılıklı bağımlılık teorisi verileri bağlamında analiz edilecektir. Bu analiz kapsamında ortaya konulacak veriler, bu yapılanmanın üye ülkeler için ne tür imkanlar taşıdığı ya da hangi alanlarda geliştirilmesi gerektiğine dair bir yol haritası sunacaktır.

Ülkelerin paydaşı oldukları uluslararası entegrasyon yapıları üzerinden aralarındaki ilişkilerin güçleneceğini ve ülkelerin işbirliği zemininde D-8 forumunu oluşturan ülkelerin karşılıklı bağımlılık

yaklaşımı içinde daha yakın ilişkilere sahip olacağını varsaymak mümkündür (Arı, 2008:438). Entegrasyon yapılarının etkinliğini güçlendiren faktörler özelinde D-8 işbirliği örgütüne baktığımızda, üye ülkelerin sahip oldukları kültürel yapıların birbirine yakın olması ilişkileri güçlendirici bir etki meydana getirecektir. Ortak kültürel değerlerin bütünleşmeyi meydana getiren ülkelerin bir araya gelmesini kolaylaştıran bir etken olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Entegrasyon yapılarının kurumsal işleyişi ve üyelerinin istifade etme imkanları farklı unsurlara bağlı olarak değişik özellikler gösterecek olmasına karşın ortak kültürel değerlerin ilk neden olarak birleştirici bir etki üretmesi D-8 forumu için de geçerli olmuştur (Balkır, 2016:128). Ancak bunun yanında ülkelerin demografik özellikleri, coğrafi koşulları ve sahip oldukları doğal kaynaklar ile dış ticaret özellikleri dikkate alındığında ilişkiler bakımından bazı imkanların yanında bazı sorunlu alanların da işbirliği bağlamında ön plana çıktığı görülmektedir.

Üyelerinin tamamı İslam İşbirliği Örgütü (İİÖ) üyesi olan D-8'in uzun ömürlü ve ülkeler arasında işbirliğinin güçlendiren bir fonksiyon görebilmesi için hem ekonomik çıkar birliğini tesis edecek bir kurumsal yapıya sahip olması hem de üyelerinin karşılıklı bağımlılığını güçlendirecek bir ticaret topluluğu olması beklenecektir (Hasgüler ve Uludağ, 2007:412). Bu bağlamda D-8'in kurumsal yapısına yakından baktığımızda, üye ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarından oluşan ve en üst karar organı olarak bir Zirve, siyasi karar alma organı olarak dışişleri bakanlarından oluşan Konsey ve yürütme organı olarak Komisyon organları ile sabit bir sekreteryaya sahip olduğu görülmektedir (D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Çevrimiçi: 14.05.2023). Bunun yanında üye ülkelerin ulusal ticaret odalarından oluşan D8 Ticaret ve Sanayi Odası (D8CCI), sahip olduğu 5 trilyon dolar büyüklüğündeki ekonomik potansiyeli ile bir fırsat alanı olarak görülmelidir. 2022 yılında Dakka'da gerçekleştirilen D8 Ticaret ve Sanayi Odası İş Forumu sonrasında ilan edilen "D-8 CCI İş Forumu ve Expo 2022 Stratejik Yol Haritası" belgesinde özellikle tarım ve imalat olmak üzere güçlü sektörlerle yönelik stratejik öncelikler tespit edilmiştir. Bu bağlamda tarım, imalat ve üçüncül ve dördüncül sektörlerde tedarik zincirini güçlendirecek ve üye ülke ekonomilerine yönelik istihdam ve yatırım imkanlarının geliştirileceği kayıt altına alınmıştır (D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Çevrimiçi: 14.05.2023)

D8 entegrasyon forumunun hedeflerine yönelik önemli bir avantaj olarak ön plana çıkan kurumsal yapının yanında üye ülkelerin coğrafi dağılımı ilk planda serbest ticarete dayalı karşılıklı bağımlılık olgusunu zayıflatan bir olgudur. Üye ülkelerin Orta-batı ve Kuzey Afrika'dan Ortadoğu'ya ve oradan da Uzak Asya'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olması ikili ve çoklu ilişkilerin hayata geçirilmesi güçleştiren bir unsurdur. Coğrafi dağınıklığın ticari ilişkilerde mal ve ürünlerin üyeler arasındaki geçişini zorlaştıran bir etki üretmesine karşın işbirliği yapılanmasının çok geniş bir coğrafya üzerinde etkileşim alanı üretmesi bakımından stratejik bir seçim olarak da okunması anlamına gelecektir. Bu çerçevede "D-8'lerdeki ülkelerin seçimindeki stratejik akıl, çok geniş bir coğrafyanın stratejik olarak kontrol edilmesini ön görmüştür. Nijerya, Afrika'da ağırlığı olan bir ülkedir. Türkiye-Mısır-Pakistan-Bangladeş-Endonezya-Malezya hattı, hem enerji üretim alanlarının

hem de nakil hatlarının ve ulaşım yollarının geçtiği boğazların ve körfezlerin kontrol edilebildiği bir hattır. İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı, Süveyş Kanalı, Babul Mendap Boğazı, Aden Körfezi, Hürmüz Boğazı, Basra Körfezi, Arap Denizi, Bengal Körfezi, Malaka Boğazı, Sonda Boğazı ve Lombok Boğazı, tamamen D-8'lerin kontrolü altında olan boğazlar ve körfezlerdir. Bu, büyük bir jeostratejik güç demektir (Karabulut, 2017:422).

D-8 üyelerinin orta büyüklükte ülkeler olması ve demografik yoğunluklarının yüksek olması coğrafi yayılımı dengeleyen diğer bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede hem üyelerin tamamının İİÖ üyesi olması hem de Arap dünyasının önemli bir temsilcisi olarak Arap Birliği sekreteryasını üstlenen Mısır'ın D-8 üyesi olması bu dengeleyici faktörü güçlendirmektedir (Hasgüler ve Uludağ, 2007:411-412). Coğrafi dağınıklığını dengeleyen bir parametre olarak ekonomik işbirliği forumunu üyelerinin özelliklerine odaklandığımızda her bir üyenin Mısır örneğinde olduğu gibi farklı bir özelliği ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda OPEC üyesi olarak zengin hidrokarbon kaynaklarına ev sahipliği yapan Nijerya, Afrika'nın en kalabalık nüfusuna sahip ülkesi olarak dikkat çekmektedir. 1979 devriminden sonra uluslararası toplumla arasında farklı sorunlar yaşamakta olan İran'ın İslam dünyası içinde kalıcı bir işbirliğinin üyesi olmanın üreteceği istikrarlı yapıya ne kadar ihtiyacı olduğu ortadadır. Şii mezhebine mensup coğrafyanın liderliği rolünü sahiplenen İran'ın bu yapılanmanın üyesi olması bu kapsamda önemli bir husustur. Yine benzer şekilde uzun yıllardır Hindistan ile önemli sınır sorunları yaşayan Pakistan'ın siyasi destek arayışı ile büyük bir Müslüman nüfusa sahip olan Bangladeş'in ekonomik alandaki ihtiyaçlarıyla uluslararası alanda destek ve güç arayışına zemin olması bakımından D8 içinde olmaları önemlidir.

Son yıllarda büyük bir ekonomik dinamizm içinde olan Güneydoğu Asya'nın iki önemli Müslüman ülkesi olarak Malezya ile Endonezya'nın küresel ölçekte oluşan ekonomik bütünleşmelerin farkında olarak bu işbirliği forumu içinde yer almaları önemlidir. Tüm bu ülkelerin yanında geleneksel olarak Batı ile iyi ilişkiler içerisinde olmayı bir devlet politikası olarak belirlemiş olan Türkiye'nin hem tarihsel, kültürel ve coğrafi konumundan kaynaklanan avantajını kullanmak hem de dönem dönem dalgalı bir seyir izleyen Batı ile ilişkilerini dengeleyici bir unsur olarak İİÖ içinde ön plana çıkan bu ülkelerle bir entegrasyon yapısı oluşturması anlaşılır gerekçelere dayanmaktadır. Üyelerin coğrafi olarak dağınık bir bölgesel görünüme sahip olmakla birlikte kısaca özetlendiği üzere üyelerin kendine mahsus sahip olduğu özelliklerinin D-8 forumunun güçlü bir yapıyı temsil ettiğine işaret etmektedir.

Bütünleşmeyi oluşturan ülkelerin alt yapı imkanlarının gelişmişlik seviyesi ile malların iç bölgelere sevkini kolaylaştıracak entegre bir ulaşım sistemine sahip olması önemli bir unsurdur (Ertürk, 2016: 188; Şanlı, 2008:17). Bu çerçevede D-8 ülkelerine yakından baktığımızda üye ülkelerin hepsinin denize kıyısı olması hatta ikisinin adalardan müteşekkil olması, ulaşım sistemlerinin birlikte kullanılabilir olmasına işaret etmesi bakımından önemli bir avantajdır. Ülkelerin denize kıyı olmaları nedeniyle sahip oldukları limanlar ile ülkelerin iç bölgelerini limanlara bağlayan kara ve tren yolu ağlarının varlığı ticaretin ve dolayısıyla işbirliği zeminin gelişmesi için önemli bir unsurdur. D-8 ülkelerinin denize kıyılarının olması bir avantaj iken, diğer sahip oldukları ulaşım ve haberleşme

altyapı imkanlarının işbirliğini kısıtlayıcı bazı dezavantajlara sahip olduğunu görmek mümkündür (Türkan ve Alakuştekin, 2017:140). Ulaşım, enerji ve haberleşme alanları başta olmak üzere fiziksel altyapı alanlarında Nijerya gibi bazı üye ülkelerin yeterli alt yapıya sahip olmaması üye ülkelerin işbirliğine yönelik zayıflatıcı bir etki meydana getirecektir (African Business Life, Çevrimiçi:16.05.2023).

Entegrasyon yapılarını oluşturan ekonomilerin birbirini tamamlayıcı nitelikte olmaları da bu yapıların başarı şansı etkileyecektir. Ticarete konu ürün ve hizmetlerin ülkeler arasında tamamlayıcı nitelikte olması işbirliğini geliştirici bir etki meydana getirecektir. Tamamlayıcı nitelikte ürünlere sahip olan ülkelerin geliştireceği işbirliğinin aynı zamanda verimli kaynak kullanımını gündeme getirecektir (Şanlı, 2008:17; Ertürk, 2016:192). Bu parametre kapsamında D-8 ülkelerini kontrol ettiğimizde bazı ürünlerde birbirini tamamlayıcı olacak şekilde hareket edebileceği görülmektedir. Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar ile ilgili ülkelerin ithalat ve ihracat rejimlerine baktığımızda, yaklaşık 19 milyar dolar ile Endonezya, 14 milyar dolar ile Malezya'nın en fazla ihracat yapan ülkeler olduğu; buna mukabil yaklaşık 2 milyar dolar Türkiye, Pakistan ve Bangladeş'in en fazla ithalat yapmakta oldukları görülmektedir. Bu durumda Türkiye, Pakistan ve Bangladeş'in bu ürünlerdeki ihtiyacını Endonezya ile Malezya'dan karşılayarak ithalat açığını D-8 yapılanması içinde kalarak gidermeleri bu işbirliği forumunu güçlendirecektir. Benzer şekilde mineral yakıtlar ve mineral yağlarda Nijerya'nın yaklaşık 51 milyar dolar, Malezya'nın 50 milyar dolar, Endonezya'nın 38 milyar dolar ve İran'ın 23 milyar dolar seviyesinde bir ihracat seviyesine sahiptir. Bu ürün fasıllarında daha çok ithalat yaparak açığını gideren Türkiye, Mısır, Pakistan gibi forum üyesi ülkelerin ihracat yapan bu ülkelere gidilmesi D-8 içinde ticaretin derinleşmesine ve bunun ürettiği karşılıklı bağımlılık zemininde işbirliğinin kuvvetlenmesine neden olacaktır (Türkan ve Alakuştekin, 2017:148-157).

Entegrasyon yapılanmasını oluşturan ekonomilerin bir birini tamamlayıcı nitelikte olmasının yanında kalkınmış seviyelerinin ve üretim yapılarının yakın özelliklere sahip olması ekonomik bütünleşmelerin başarılı şansını artıracaktır. Yakın büyüklükteki sanayi altyapısı ile sektörel gelişmişlik seviyesine sahip ekonomilerin oluşturduğu bütünleşmelerin amaçlarına ulaşma imkanı, farklı kalkınma düzeyine sahip ülkelere göre daha fazla olacaktır. D-8 işbirliği teşkilatının başarı şansını, ülkelerinin ekonomik büyüklüğünü anlamak için kullanılan iki temel göstergelerden biri kişi başı milli gelir düzeyi ile dış ticaret hacmi üzerinden incelemek mümkündür. Bu çerçevede D-8'e baktığımızda Türkiye ve Malezya'nın yaklaşık kişi başı milli geliri 10.000\$ ile diğer ülkelere ayrıştığını görmekteyiz. Bunun yanında Endonezya, İran ve Mısır'ın 3.000\$-4.000\$ aralığında kişi başı milli gelir forum içinde orta alanda kalırken, Bangladeş, Nijerya ve Pakistan'ın ise 2.500\$ kişi başı milli gelir seviyesinin altında kaldığını görmekteyiz. Benzer şekilde ülkelerin dış ticaret hacimleri üzerinden baktığımızda Türkiye, Malezya ve Endonezya'nın yıllık 250 milyar doların üzerine çıkan ihracat seviyesiyle diğer ülkelere net bir şekilde ayrıştığını görüyoruz. Bu gruba 80 milyar doların biraz üzerinde bir ihracat rakamıyla biraz İran yaklaşmasına karşın diğer ülkelerin tamamı 50 milyar doların altında bir ihracata sahiptir. İthalat seviyeleri bakımından

baktığımızda da yine 220 milyar dolar ile Endonezya, 230 milyar dolar ile Malezya ve 291 milyar dolar ile Türkiye'nin diğer ülkelerden belirgin bir şekilde farklılaştığını görüyoruz. Diğer ülkelerin tümünün 52 milyar ila 80 milyar dolar arasında bir ithalat gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu veriler ışığında D-8 yapılanmasının ekonomik büyüklük bakımından farklı seviyelere sahip ülkeler tarafından oluşturulduğunu görmekteyiz. Ekonomik yapılar arasındaki bu farklılığın bir taraftan kısa ve orta vadede bu işbirliği organizasyonunun etkinliğini sınırlayıcı bir etki üreteceğini tespit ederken aynı zamanda bunun uzun vadede bir gelişim alanı olarak değerlendirilmesi bakımından da potansiyel gelişim alanına işaret ettiği görülecektir. (World Bank Databank: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD>)

Ülkelerin yoğun bir karşılıklı ticaret içine girmeleri halinde karşılaşılabilecek bir husus da oluşacak ihtilaflı durumların yönetilmesidir. Bu çerçevede işbirliği yapılanmasını oluşturan ülkelerin kendi aralarındaki ticari ve yatırım faaliyetlerinden kaynaklanacak anlaşmazlıkların çözümü için alternatif bir tahkim mekanizmasının kurulması ihtiyacı 2022 yılında Dakka'da açıklanan Stratejik Yol Haritası belgesinde teyit edilmiştir. Kurulması öngörülen tahkim mekanizmasının, iş, yatırım ve ticaretin düzene sokulması, kolaylaştırılması ve kesintisiz gelişiminin sağlanması beklenmektedir. Bu çerçevede anlaşmazlıkların çözümü için alternatif bir mekanizmaya yönelik olarak İstanbul'da yer alan İslam Ticaret, Sanayi ve Tarım Odası (ICCIA) Merkezi aracılığıyla kapsamlı bir şekilde incelenmesi fikri üzerinde 2022 yılında Dakka'da güçlü bir şekilde fikir birliğine varılmıştır.

Entegrasyon yapılarının ilan ettiği hedeflere ulaşmak için bir döviz kuru politikasına sahip olmasının bütünleşmelerin başarısı önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda D-8 ülkelerinin kendi arasında serbest ticaret zeminini olumsuz etkileyecek aşırı değerlenebilecek döviz kuru dalgalanmalarını yönetecek bir yapının olması önemli bir unsurdur. Bu bağlamda hem ticaret zemininde işbirliğinin güçlenmesi hem de yabancı yatırımların üye ülkelere yönelmesi için döviz kurlarının aşırı değerlenmesini önleyecek bir ödemeler dengesi ile döviz kuru politikası gereklidir. (Ertürk, 2016:189). D-8 ülkelerinin ortak finansal mekanizmalar kurması ve merkez bankaları üzerinden bu politikaların takip edilmesi bu yapı içinde gündeme gelebilecek birçok riski azaltacaktır. Bu çerçevede dış ticarete ödemeler dengesini bozacak dalgalanmaları yönetecek şekilde ortak döviz politikasının geliştirilmesi ve finansal mekanizmalarla uygulanması D-8 entegrasyonunu güçlendirecektir. (Özçelik, 2006:58-59) 2022 yılında Dakka'da açıklanan D-8 CCI Expo 2022 Stratejik Yol Haritası'nda D8 ülkelerinin döviz rezervi açıklarını gidermek için çapraz döviz takası ve blok zinciri gibi alternatif ticaret finansmanı ve ticareti kolaylaştırıcı süreçlerin araştırılacağı ilan edilmiştir. Uyumlandırılmış döviz politikaları ile tarife dışı engellere odaklanan bir yaklaşımla D8 ülkeleri arasında uyumlandırılmış standardizasyonların hayata geçileceği açıklanmıştır. (D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Çevrimiçi: 14.05.2023) Bu açıklamaların kurumsal uygulamalarla takip edilmesi ve ilan edilen yapıların kurulması D-8 forumunun hedeflerine ulaşması bakımından önemli bir imkan üretecektir.

Ekonomik bütünleşme üyelerinin sahip oldukları ulusal ekonomi politikalarının kendi aralarında uyumlaştırılması ve dış ticareti etkileyecek uygulamaların bu uyumlandırma sürecinde yönetilmesinin önemi büyüktür (Şanlı, 2008:17). İşbirliği bünyesinde tesis edilen mekanizmalar tarafından alınan kararlara uygun hareket edilmesi ve öncelikle tarife politikaları olmak üzere üyelerin ulusal yaklaşımlarıyla işbirliği örgütünün hedeflerini uyumlandırmayı öncelimesi başarılı bir ilişki zeminin için gereklidir. Bu çerçevede D-8 ülkeleri tarife dışı engellerin ele alınması için üyeler arasında bir birleşik standardizasyon sistemi kurulacağını ve dış ticarete etki eden süreçlerin uyumlaştırılması gerektiğini 2022 Dakka stratejik belgesinde kayıt altına almıştır. Bunun yanında D-8 üyesi ülkelerin özel sektörleri arasında daha fazla bağlantı kurulmasına yardımcı olmak üzere, yatırımcılar ile girişimcilere yönelik uygulanan vize rejimlerinin kolaylaştırılması için çalışma yapılacağı belirtilmiştir. Böylece D8 Kapsamlı Ekonomik İşbirliği Anlaşması hedefine yönelik olarak D-8 içi ticaretin ve yatırım akışının artmasına doğrudan katkı yapacak bir ticaret sistemi için önemli bir zemin üretilmiş olacaktır (D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Erişim:13.04.2022).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzün küreselleşen dünyasında ülkelerin uluslararası ilişkiler bağlamında karşılaştıkları ekonomik, siyasal, kültürel ve güvenlik alanındaki sorunları tek başına çözümlenmesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle ülkelerin farklı zeminlerde oluşturulan uluslararası entegrasyon yapılanmalara yönelerek karşılaştıkları ya da karşılaşma ihtimali gördükleri meseleleri küresel ölçekli işbirliğinin parçası olarak yönetmeye çalıştıkları görülmektedir (Arı, 2008: 429). Bu genel yaklaşım içinde ülkelerin global rekabet içinde bir işbirliği zeminin tesis ederek kendilerini ayrıştırma arayışında uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı ile karşılıklı bağımlılık teorisinin nasıl bir etki meydana getireceği önem kazanmaktadır.

Uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı ile karşılıklı bağımlılık teorisi bağlamında D-8 (*Developing-8*) ekonomik işbirliği forumu ile üyeler arasındaki ilişkilerinin bu forum üzerinden gelişme potansiyeli bu çalışma içinde analiz edilmiştir. Belirli hedefler doğrultusunda ülkelerin ekonomik bütünleşmeye yöneldiklerini ve ticari temelli bu işbirliğinin başarılı sonuçlar üretmesinin aynı zamanda ülkelerin arasındaki karşılıklı bağımlılığı güçlendireceği görülmektedir (Türkan ve Alakuştekin, 2017:148-157). D-8 organizasyonunun üyeleri arasındaki işbirliğini güçlendirirken aynı zamanda istikrar sağlayıcı bir etki üreteceğine yönelik potansiyeli tespit edilmiştir. D-8 yapılanmasını bu potansiyeli ortaya çıkarabilmesi için bazı imkanlara sahip olduğu görülmüştür. Ancak işbirliği geliştirici ve istikrar sağlayıcı işlevinin ön plana çıkması için bazı kurumsal ve işlevsel unsurlarla bu ekonomik bütünleşme yapısının güçlendirilmesi gerektiği görülmektedir.

D-8 forumunun ticari işbirliği, güven ve istikrar temelinde bir katkı üretebilmesi için öncelikle üyeleri arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini uluslararası işbirliği zeminini güçlendirmelidir. Entegrasyon olgusunun ekonomik ilişkilerini geliştireceği ve bunun ileri bir aşamasında ülkelerin arasında yakınlaşma üreteceği ve çatışmaların işbirliği zemininde barışçıl yollar ile çözülmesi için bir zemin

üretileceği görülmektedir. Türkiye ile Mısır arasında son dönemlerde gelişen gerilimlerin yumuşatılması ile siyasi ve ticari işbirliği zemininde ilişkilerin güçlendirilmesi için D-8 forumunun işlevsel olacağını düşünmek mümkündür. Ancak D-8'in uluslararası ilişkilerde bazı sonuçlar üretebilmesi için paydaşları arasında ortak yarar ve işbirliği arayışlarını karşılıklı bağımlılık üreterek güçlendirmesi gerekmektedir. Üye ülkeler arasındaki ilişkilerin ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel alanda karşılıklı çıkar uyumunu gözeterek geliştirilmesi için D-8'in sahip olduğu imkanlar ile gelişim alanlarının net bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir.

D-8 işbirliği örgütünün küresel rekabet içerisinde kendini ayırıştırmak için belirlediği ekonomik, kültürel ve siyasi hedeflerin uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı bağlamında hayata geçirilmesi için kaydedilen olumlu etkenleri şu şekilde sıralanabilir;

Öncelikle D-8 üyesi ülkelerin ortak kültürel değerlere sahip olması, bu yapının başarı şansını artıracak ve paydaşları arasındaki karşılıklı bağımlılık zeminini güçlendirici bir etki üretecektir. Entegrasyon yapılarının çok farklı parametrelere bağlı olarak başarı ya da başarısızlığa yaklaştığı bilinmekle birlikte ortak kültürel değerlere sahip olmak bütünleşmeyi güçlendiren ilk neden olarak görülmektedir.

D-8'i oluşturan ülkelerin aynı zamanda tamamının İslam İşbirliği Örgütü (İİÖ) üyesi olması hem uzun vadeli kurumsal işbirliği perspektifini güçlendirecek hem de bu platformun etrafında üyelerinin kurumsal temasını artırarak ülkelerin karşılıklı bağımlılığını güçlendirecek bir ticaret topluluğu olma ihtimalini artıracaktır.

Aynı zamanda D-8'in mevcut kurumsal yapısı da uzun vadede işbirliği ve iletişim zeminini güçlendirecektir. En üst karar merci olarak üye devlet ve hükümet başkanlarından oluşan Zirve, siyasi karar alma organı olarak dışişleri bakanlarından kurulu Konsey ve yürütme organı olarak Komisyon ile sabit bir sekreteryaya sahip olması D-8 yapılanmasını güçlü yönüne karşılık gelmektedir.

D-8 üyesi ülkelerin coğrafi dağılımı ilk planda serbest ticarete dayalı karşılıklı bağımlılık olgusunu zayıflatan bir olgu olarak görülebilecektir. Ancak çok geniş bir coğrafya üzerinde etkileşim alanı üretmesi bakımından bu bölge dağılımının stratejik bir seçim olarak okunması mümkündür. Orta-batı ve Kuzey Afrika'dan Ortadoğu'ya ve oradan Uzak Asya'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış üye yapısı ile D-8, jeostratejik bir güce karşılık gelmektedir. Bir taraftan Nijerya, Afrika'da ağırlığı olan bir iken diğer taraftan, Türkiye-Mısır-Pakistan-Bangladeş-Endonezya-Malezya hem enerji üretim alanlarının hem de nakil hatları ile ulaşım yollarının geçtiği boğazların ve körfezlerin kontrol edildiği bir hattır.

D-8 forumunun orta büyüklükteki ülkelerden oluşmaktadır. Bunun yanında gerek üyelerinin bölgelerindeki etkin rol gerekse üyelerin sahip olduğu ekonomik ya da kültürel potansiyel D-8 için bir avantajtır. Bu çerçevede Arap Birliği sekreteryasını yürüten Mısır, zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip ve OPEC üyesi Nijerya, Şii İslam dünyasının lideri konumundaki İran, finansal piyasalardaki tecrübesiyle Malezya, son dönemdeki ekonomik dinamizmiyle Endonezya, büyük bir

Müslüman nüfusa sahip Bangladeş ve bölgesindeki etkinliği ve sahip tarihsel rolüyle son dönemde savunma sanayindeki teknolojik atılımlarıyla Türkiye D-8'in güçlü yönü olarak ön plana çıkmaktadır.

Dış ticaret işlemlerinin başarılı bir zeminde gelişmesi için D-8 yapılanmasında döviz kurunu stabil tutacak bir kur politikasına sahip olması bilincinin varlığı önemlidir. D-8 çatısı altında üyelerin döviz rezervi açıklarını giderecek şekilde çapraz döviz takası işlemleri ile dış ticareti kolaylaştıracak blok zinciri gibi alternatif ticaret finansmanı yöntemlerinin araştırılacağı D-8 CCI Expo 2022 Stratejik Yol Haritası'nda ilan edilmiştir. Bu açıklamaların orta ve uzun vadede gerçekleştirilecek kurumsal uygulamalara dönüştürülmesi D-8'in işbirliği zeminini güçlendirecektir.

D-8 ülkelerinin tamamının denize kıyısı olan ülkeler olması bir avantaj olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak bu avantajın kullanılabilir olması için limanları iç bölgelere bağlayan kara ve tren yolu ağlarıyla örülmüş bir altyapı sistemine sahip olunması gerekmektedir. Ancak sınırlı sayıda üye hariç D-8'in önemli bir kısmının ulaşım ve haberleşme altyapı imkanlarının yeterli olmadığı görülecektir.

Ekonomik bütünleşmeyi oluşturan ülke ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olmaları noktasında D-8'in büyük bir potansiyel sağladığı görülmektedir. Üyelerin bazı ürünlerde ithalat açıklarını ilgili üründe ihracatçı konumundaki forum üyelerinden ihracat yaparak karşılama D-8 bünyesinde ticari ilişkileri derinleştirecek ve karşılıklı bağımlılık zemininde işbirliğini güçlendirecektir.

Üye ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin farklı seviyelerde olması, D-8 yapılanması ticaret geliştirici fonksiyonu bakımından kısa vadede bir dezavantajdır. Ancak uzun vadede her bir üye nezdinde ekonomik olarak bunun bir gelişim alanı olarak görülmesi mümkündür.

D-8 işbirliğini oluşturan ülkelerin kendi aralarındaki ticari ilişkilerde ya da yatırım süreçlerinde karşılaşılabilecek ihtilafların çözümü için alternatif bir tahkim mekanizmasının kurulmasının hedeflenmesi ileriye yönelik olumlu bir durumdur. Dakka'da açıklanan Stratejik Yol Haritası belgesinde belirtildiği üzere öngörülen tahkim mekanizmasının, iş, yatırım ve ticaretin düzene sokulması, kolaylaştırılması ve kesintisiz gelişiminin sağlanması beklenmektedir.

D-8 ülkeleri arasındaki tarife dışı engellerin kaldırılması için bir standardizasyon sisteminin kurulacağı ilanı ve üyeler arasında dış ticareti olumsuz etkileyen süreçlerin uyumlaştırılması gerekliliğinin açıklanması önemli bir gelişmedir. Aynı zamanda özel sektörler arasındaki ilişkiyi artırmak için vize rejimlerinin kolaylaştırılmasına dair çalışılacağına deklere edilmesi D-8 işbirliği yapılanmasını güçlendirecektir.

Üye ülkelerin ulusal ticaret odalarından oluşan ve 5 trilyon dolar büyüklüğündeki ekonomik potansiyeli ile D8 Ticaret ve Sanayi Odası'nın bir fırsat alanı olarak geliştirilmesi gerekmektedir. D-8 CCI İş Forumu ve Expo 2022 Stratejik Yol Haritası belgesinde vurgulandığı üzere yatırım ve istihdam alanları ile tarım ve imalat başta olmak üzere güçlü sektörlerle yönelik stratejik önceliklerin tespit edilmesi, sürdürülebilir politikalarla bu hedeflerin hayata geçirilmesi önemli bir fırsat alanıdır.

D-8 çatısı altında hem ticari işbirliğinin güçlenmesi hem de yabancı yatırım çekmek için döviz kurlarının aşırı değerlenmesini önleyecek bir ödemeler dengesi ile döviz kuru politikasının önemi D-8 CCI Expo 2022 Stratejik Yol Haritası'nda vurgulanmıştır. Aynı zamanda ulaşım, enerji ve haberleşme alanları başta olmak üzere fiziksel altyapı alanlarının üyeler nezdinde geliştirilmesi gerekmektedir.

Tüm bunların yanında ilan edilen hedeflerin ulusal ekonomi politikalarıyla uyumlandırılmaması ve bu açıklamaların kurumsal uygulamalara konu yapılmaması halinde D-8 forumunu hedeflerinden uzaklaştıracaktır.

Tüm bu unsurların yanında günümüzün küresel dünyasında D-8 işbirliği örgütünün etkinliğini artıracak ve uluslararası alanda karşılıklı etkileşimi güçlü bir aktöre dönüştürecek ilave adımların atılması gerekmektedir. Öncelikle üyeler arasında daha sonra gelişmiş ülkeler ile forum üyeleri arasında 1- bilginin hareketliliğini sağlayacak bir iletişim mekanizmasına odaklanılmalı, 2-ticari malların ile ürünlerin, malzemelerin ve hammadde başta olmak üzere tüm fiziksel nesnelerin hareketini sağlayacak lojistik mekanizmanın geliştirilmeli, 3-Finans, para ve kredi araçlarının hareketliliği sağlanmalı, 4-Seyahat ve kişilerin hareketliliğini sağlayacak bir iletişim mekanizması hayata geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

African Business Life, Nijerya, Erişim adresi:

https://www.africanbusinesslife.com/nijerya,SD_35.html, Erişim tarihi: 16.05.2023

Arı, T. (2008). *Uluslararası ilişkiler teorileri (çatışma, hegemonya, işbirliği)*. Bursa: MKM Yayınları

Arıboğan, D.Ü. (2007). *Uluslararası ilişkiler düşüncesi-tarihsel gelişim*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları

Aydın, M. (1996). Uluslararası ilişkilerde yaklaşım, teori ve analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(01)

Balassa, B. (1961). *The Theory of economic integration*. London: George Allen&Unwin

Balkır, C. (2016). *Uluslararası ekonomik bütünleşme kuram, politika ve uygulama*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Baykaç, H.N. (2021). *Uluslararası ekonomik entegrasyon teori, politika ve uygulamalar*. Bursa: Ekim Yayınları

Booth, K., Smith, S. (Ed.), (2015). *Uluslararası ilişkiler kuramları*. (Çev. Muhammed Aydın), Röle Akademik Yayıncılık

Brown, C., Ainley, K. (2008). *Uluslararası ilişkileri anlamak*. (Çev. Arzu Oyacıoğlu), İstanbul: Yayın Odası Yayınları

D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü, Erişim adresi: <https://developing8.org>, (Erişim tarihi: 12.04.2023

Demir, İ. (2015). Kıbrıs sorunu: kalıcı çözüm, başka bahara. S.Turan, N.Ö.Koroğlu, içinde *Uluslararası ilişkilerde teoriden pratiğe güncel yaklaşımlar*. (253-278), Bursa: Dota Basım Yayın

Developing Eight (D-8) Organization for Economic Cooperation, Erişim adresi: https://www.mfa.gov.tr/_d-8_.en.mfa, Erişim tarihi:12.04.2023

Doğan, A., Yılmaz, V. (2020). D-8 ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma amaçlarını gerçekleştirme düzeylerinin tahlili. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayısı, 1-9

Doğan, A. (2015). Türkiye'nin D8 ülkeleriyle ticaretinin yapısal analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(13), 166-189

Dünya Ekonomik Forumu, Küresel rekabet edebilirlik raporu. Erişim adresi: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf, Erişim tarihi: 19.05.2023

Ertürk, D. E. (2016). Uluslararası iktisat teori ve politika. Bursa: Medyay Kitabevi

Hasgüler, M., Uludağ, M.B. (2007). Devletlerarası ve hükümetler dışı uluslararası örgütler. İstanbul: Alfa Basım

Karabulut, R. (2017). Günümüz dünyasından D-8'e yeniden bir bakış. *Turkish Studies*, 12(8), 417-434

Karluk, S. R. (2002). Uluslararası ekonomi teori ve politika. İstanbul: Beta Yayınları

Keohane, R.O., Nye, J.S. (1971). Transnational relations and world politics. *International Organization*, Summer, 25(3), 329-349

Keohane, R.O., Nye, J.S. (1989). Power and interdependence. USA:Harper Collins Publisher, 2.Baskı

Keohane, R.O. (1988). International institutions: two approaches. *International Studies Quarterly*, Dec., 32(4), 379- 396

Lawrence, R.Z. (1996). Regionalism, multilateralism and deeper integration. Brookings Institution

Lipsey, R.G., Lancaster, K. (1956). The General theory of second best. *The Review of Economic Studies*, 24(1), 11-32

- Massalha, M. (2022). Economic effects of regional economic integration: the case of the abraham accords. *Open Journal of Political Science*, 12(4), 702-717
- Meade, J.E. (1955). *The Theory of customs unions*. Amsterdam
- Özçelik, İ. (2006). Bölgesel entegrasyonlar teorisi, uygulamadaki önemli entegrasyonlar ve Türkiye'nin entegrasyon hareketindeki yeri. (Yüksek Lisans Tezi), *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*
- Öztürk, M. (2020). The Relationship between current balance and economic growth in D-8 countries. *Strategy International Journal of Middle East Research*, 2(1), 1-21
- Rana, W. (2015). Theory of complex interdependence: a comparative analysis of realist and neoliberal thoughts, *International Journal of Business and Social Science*, 6(2), February, 290-297
- Renda, K.K. (2011). Turkey's neighborhood policy: an emerging complex interdependence?. *Insight Turkey*, 13(1), 89-108
- Robson, P. (1998). *The Economic of international integration*. Londra: Routledge
- Rogerson, K.S. (2000). Information interdependence: Keohane And Nye's complex interdependence in the information age. *Information, Communication & Society*, 3(3), s.415-436
- Saray, M.O. (2019). D-8 Ekonomileri, dış ticaret desenleri ve türkiye için önemi: ihracat ve ithalat yoğunluğu endeksiyle bir değerlendirme. *Current Research in Social Sciences*, 5(2), 171-188
- Strange, S. (2015). Siyasal iktisat ve uluslararası ilişkiler. K.Booth, S.Smith, içinde *Uluslararası İlişkiler Kuramları*, (Çev. Muhammed Aydın), (154-174), Röle Akademik Yayıncılık
- Şanlı, B. (2008). Ekonomik entegrasyon teorisi çerçevesinde Avrasya Birliği'nin olabilirliği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 13-30
- Şeker, A. (2019). Türkiye'nin D-8 ülkelerine ihracat potansiyelinin analizi: panel çekim modeli yaklaşımı. *Academic Review of Humanities And Social Sciences*, 2(3), 236-255
- Tickner, J. A. (2015). Güvenlik revizyonu. K.Booth, S.Smith, içinde *Uluslararası İlişkiler Kuramları*, (Çev.Muhammed Aydın), (175-197), Röle Akademik Yayıncılık
- Tinbergen, J. (1954). *International economic integration*. Amsterdam: Elsevier
- Trade Map, Trade statistics for international business development. Erişim adresi: <https://www.trademap.org/Index.aspx>, Erişim tarihi: 13.04.2023
- Turan, S., Köroğlu, N.Ö. (2015). Uluslararası ilişkilerde teoriden pratiğe güncel yaklaşımlar. Bursa: Dota Basım Yayın
- Türkan, Y., Alakuştekin, A. (2017). Gelişen Sekiz İslam Ülkesinin (D-8 Ülkelerinin) dış ticaretinin yeterlilik analizi. *Journal of Emerging Economies And Policy*, 2(1), Temmuz, 137-162
- Viner, J. (1950). *The Cumtoms union issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace, World Bank Databank, Erişim yeri, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD>, Erişim tarihi: 13.04.2023,
- Yanardağ, E.M. (2019). Lexus ve zeytin ağacı: küreselleşmenin geleceği. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ekim, 2(2), 239-245